

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1980 — Ч. 1 (229)

О. СМОТРИЧ: БАРВИСТІ ВІРШІ

**В. ФЕДОРЕНКО: ПАРИЖ — ЛОНДОН —
МОНТЕВІДЕО**

І. ПОМЕРАНЦЕВ: ДУМКИ ПРО КАТАРСИС

Ю. ЛАВРІНЕНКО: НА НОВОМУ АФОНІ

Б. БОЙЧУК: ДВА ШТРИХИ

**В. ІСАЇВ: МІГРАЦІЯ ДО МІСТ І РУХ
ОПОРУ**

А. КАМІНСЬКИЙ: ЯКА ОРІЄНТАЦІЯ?

**М. БОГАЧЕВСЬКА: ПЕРЕДУМОВА НАУКОВИХ
ТОВАРИСТВ — НАУКА**

Б. КОРДЮК: В РАДІО «СВОБОДА»

В. ВОВК: ЛИСТ З РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО

“SUČASNIST” — JANUAR 1980

HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Євген Сверстюк

ВИБРАНЕ

Мюнхен, 1979, 275 стор. Упорядкування і передмова Івана Кошелівця. Обкладинка Ліди Палій.

До збірки ввійшли 14 літературних есеїв автора, його останнє слово на суді в 1973 році та розповідь про нього Раїси Роснянської.

Репресований у Радянському Союзі, Євген Сверстюк найкраще відомий на Заході зі свого твору «Собор у риштованні».

Ціна: 10.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1980

Ч. 1 (229)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МІЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15 floor, New York, N. Y. 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij,

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1 67 95 12)
8000 München 19
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

В'ЯЗАНКА БАРВИСТИХ ВІРШІВ

Олександр Смотрич

На пасіці каліка дід,
з ним разом достигали
й репалися
кавуни та дині.
І думав дід,
як примирить жорстокості
життя
з люд'яністю
людини?

Дзьобаті зёрном
вола начинили
й одлетіли.
Ридма ридають соняхи
над тином —
порожні голови морочить
їм
осіння злива.

Я парком йду —
дощу краплини
множаться,
я входжу в осінь —
облиту смерти полум'ям.
На небі чорносиній
просвіт.

Синь осени і позолота
в мозаїці —
небесній та земній,
на хаті-мазанці і на болоті,
як в дзеркалі знайомий здавна
кольорит:
Мовчить за літо висохлий,
немов дорога хресна,
тин,
і дивляться на Божий світ
кривою рамою
ворота.

Поет, мов очманілий
марить Римом
у пошуках осінніх
рим.

Білізною журилися
на ливні дні осінні,
дощі допрали все
до нитки.
Гілки ламалися
на яблунях
із хрястом білої
сухої кістки.
Скрипіла щось знайоме
хвіртка.

Додолу впали
жолуді достиглі
й жовте листя.
Був час принести
жертву —
скинути намисто.
Під небом до прозорости
холодним,
чистим —
стоять поголені дуби
і дивляться спокійно,
урочисто.

Тут гниль —
тут вічність
грибом блідим
до сонця тягнеться
крізь верховіття.
Тут атомний Адам
ходив колись
без переконань політичних
у пошуках грибів
та ягід диких.
Снить ліс —
увесь в молекулах
та листях.

Над обрієм кипіло сонце
казанцем

з настоящим до вечора
борщем,
і важко дихав чорнозем
вологи спраглий.
На небі реквієм
безхмарий —
день переходив кладку
в ніч.
І раптом десь
дощу предтеча —
грім
молебень тихий правив.

Все нижче й нижче
небо нижиться,
як по пожежі, журно
журиться,
аж доки звуком все
не розманіжиться
і знов життям живим
не заживається,
смички од сонця звуками
зажмуряться
і знов жалким, як жаль,
арпеджіом
у ніч ножами в розтіч
сточаться.

Іду у майбуття тінистий
сад.
За спиною —
минулого принада
манить.
І знаю:
обернусь —
кінець.
Мов мотиля сачком,
накриє смерть
крилата.

Жовте листя летить
з підвороття
на вулицю.
Дівчата лиця ховають
од сонця і вітру

під пудру.
Люди у черзі стоять
по газовану воду
і пиво.

Пес безпритульний
занюхав на вулиці
зиму.

Сонні мухи сидять
на тюремній стіні
і гріються.

Тюрма пропахла
махорковим
димом.

День дожовував
останнє соняшне проміння.
Приходила темінь
на нічну зміну —
до ранку.

Місяць колискою немовля
народжувався над парком
голим.

Сонце провалювалося м'ячем
за сіткою воріт футбольного
поля.

Старий сидів на лавці
порожнього стадіону
і рахував забиті ним
голи.

Хтось небо продірявив
тавром розпеченим,
чи сонцем.

День лисом замітав свої
сліди —
під звуки засувів, замків,
ключів, віконниць —
фортецею ставала кожна хата
на ніч,
форпостами блаженних храпів,
снів.

Тягнулась смородом відхідків
вулицями вогкість,
поскрипував од вітру дерев'яний
тротуар.

Приходив часом довгов'язий
згодій
зіркам і місяцеві показати
фокус —
блиснути фіксою на зубі
й замки поодчиняти пальцем
голим.

Хтось місяць загорнув
у ночі чорний шаль.
Не може бути кращого сценарію
для вбивства.
Любов не подаяніє,
не філантропія, а принцип,
і не годиться жебрати любов.
І, як свідоцтво вірної любови,
у темному кварталі міста
суперника спіткає смерть —
ножем під ребра і пішов...
Доведено, як два на два —
чотири, чого не довести
ніяким серцем чи жалем.
Нехай скривавлений лежить
і брук цілує замість уст
рожевих,
нехай, що заслужив, —
пожне.

Вночі я буду словами
вагітний на останньому
місяці,
і місяч моя така ж проста
і зрозуміла буде,
як у жінки,
що родити збирається,
і тільки.
Як ніч проколеться днем,
мої з ночі слова
тріпотітимуть, як риба
у верші.
І втікати будуть музи мої,
дівками грішними
з моїх викиднів
віршів.

1979

ПАРИЖ — ЛОНДОН — МОНТЕВІДЕО

ОПОВІДАННЯ

Валентина Федоренко

1

Валерія хутко крокує величезними приміщеннями вокзалу, розтинаючи натовп важкою валізкою. Квитка дістати не вдалося, і вся надія тепер була на ті п'ять карбованців, що вона тримає у спітнілій від хвилювання долоні, — може якась із провідниць зглянеться й дозволить влаштуватися в тамбурі. Слідом лунає лайка, — мабуть, когось перечевила валізкою — дівчина повертається, та людей так багато, що не можна втямити, до кого саме звертатися за пробаченням.

Ось, нарешті, перон. Довжелезний потяг увесь обліплений юрмами пасажирів. Валерія ідучи перехоплює валізку з руки в руку і підходить до найближчого вагона.

— Тіточко, рідненька, візьміть, будь ласка, мені тільки чотири години... я в тамбурі...

— Багато вас тут таких вештається, немає в мене місць, — повертається "тіточка", якій на погляд років із двадцять.

Валерія кидається до іншого вагона. Тут цілий натовп хлопців облогою затиснули товсту провідницю у залізничній формі, чіплялися за поруччя й без зайвих розмов пролазили поміж розчепічених рук червоної від напруги жінки. Втямивши марність зусиль спіймати котрогось із "зайців" за штани, провідниця верещала:

— Геть, ану геть звідси, бісові діти! Ось зараз я ревізора покличу! Я зараз начальника поїзду...

Тут Валерія зупиняється лише на якусь мить, бачить, що в той натовп краще не лізти і відходить.

— Візьміть мене, мені до Сум, будь ласка, — звертається вона до провідниці ще одного вагона, біля якого нікого не було, сама лише провідниця, що вже збиралася піднімати драбинку.

— Ой, та що ти, дівчино, в мене м'який вагон, ніяк не можу, проси десь у загальних, а мені неприємностей не треба... — вона ще щось говорила, та Валерія вже не дослухалася, вона в розпачі дивилася, як поїзд поволі-волі рушав, пропливали вікна вагонів, чухкали колеса.

Валерія знесилено зідхає, ставить валізку на бруківку перону. Натопт на пероні поволі розходиться. Поруч і далі блимають червоні й зелені одноокі залізничні ліхтарі. Прохолодний вітер проймає до кісток, та й стояти на платформі тепер просто безглуздо. І дівчина прямує зі своєю валізкою вниз сходами підземного переходу, розмірковуючи, що сама дурна, — нема чого пертисся серед ночі, а осоружна валізка боляче б'є її по нозі.

Дуже вдало припали цього року жовтневі свята — на четвер і п'ятницю. У середу викладів на філологічному не буде, оскільки вони навчаються після обіду, а за день до свят по обіді усі приміщення університету зачиняють, і на двері накладають пльомби. Післясвяткову суботу дівчата виговорили собі на военній катедрі як вільний день, кланучися "відробити" в лікарні, бо вони вивчали медицину, і з них готували медичних сестер цивільної оборони. Отже, вони мають п'ять днів відпочинку.

Правда, щоб мати бажану змогу поїхати додому, треба було з'ясувати ще одну важливу і неприємну справу — відкараскатися від участі в жовтневій демонстрації. Найпростіше — поїхати і не з'явитися, а там грець із ними, хай лаються. Але цього року деканат вирішив вдатися до найжорстокіших засобів покарання, а саме: за самовільне нез'явлення на демонстрацію сьомого листопада нещадно позбавляти стипендії. "Оце так! Простенько і зі смаком!" — обурювалися дівчата "в кулуарах", тобто в кутку для палення за ліфтом.

Одержати офіційальне "відпущення" за наказом деканату мали змогу тільки десятеро, після ретельного розгляду поданих у письмовій формі заяв усіх охочих. А їх на курсі майже сімдесят, понад половина нетутешніх. Боже, що коїлося під час зборів! Лайка, лемент! Збори затяглися, тільки близько дев'ятої години нарешті прочитали десять прізвищ щасливих "відпущеників". Валерія була дуже здивована, коли почула і своє прізвище. Правда, вона мала намір врешті поїхати і без дозволу, та, що не кажіть, так спокійніше. Гамір, що не вщухав майже півтори години, втомив її, і чомусь над усе захотілося додому. Зараз таки, негайно, нічним поїздом, щоб о пів на шосту вже бути в Сумах.

І саме тепер, коли залишилося тільки сісти й поїхати, щастя відвернулося від неї.

Близько другої години ночі. Таксі від вокзалу до району Павлового Поля, де вона мешкає, винаймаючи за двадцять карбованців "куток" в однокімнатній квартирі самотньої літньої жінки — це, щонайменше, три карбованці. Ті п'ять, що їх і досі вона тримає в руці, в неї останні. Якщо будуть квитки на ранковий поїзд, то це — три карбованці й двадцять копійок, а якщо квитків не буде, як зараз, то "п'ятірку" — провідниці. Іще дай Бог, щоб узяла... Та навіть, і мавши гроші, вона не стала б їхати до тієї своєї

квартири. Валерія навіть усміхається, коли уявляє собі появу серед ночі до своєї господині Ганни Максимівни. Старенька була здоровісінька, і, мабуть, не тільки на вигляд, та проводила дні, чекаючи на інфаркт і в розмовах про всі знані в природі хвороби та людські напасті, хапаючися за серце від найменшого шереху. Мала безліч примх, що страшенно заважали їй жити на світі. Наприклад, вона не дозволяла Валерії розчісувати волосся більш, як півхвилини.

— Ти шкрябаєш своїм гребінцем наче б мені по нервах, — стогнала вона кожного ранку.

А ті пізні повернення після одвічних зборів-засідань-обговорень або звичайних зайнять у бібліотеці під час сесій! Ганна Максимівна з лясканням відмикала двері, відчипляла ланцюжок, прискіпливим оком оглядала дівчину з ніг до голови і в'їдливо буркотіла:

— Ні, дівчино, як собі маєш, а здається мені, що ти у якійсь банді. Бо порядні дівчата у такий час бозна де не вештаються. Ох, бідне моє хворе серденько, нервочки мої не витримують!

А де його шукати, якесь інше житло? Дівчата скаржаться, буває й гірше. На гуртожиток надії мало. Всі місця давно вже зайняли ті з однокурсниць, що мали довідки про тяжке матеріальне становище, тобто менш, як 25 карбованців місячного прибутку на душу в сім'ї. Дівчата з сільських місцевостей, не ховаючись, із сміхом розповідали, яким чином вони одержували такі довідки — пляшка самогону голові сільради — отримуй довідку, пляшка городської горілки — будь ласка, замовляй хоч три карбованці на всю родину.

Майже всі хлопці, хто просив, одержали гуртожиток, так би мовити, для порядку, щоб усі на виду були. А їх, сердешних, набереться бодай з десятків на весь курс, та й ті подалися до філологічного з причини цілковитого браку хисту до чогось іншого. А хлопців на філологічний приймали фактично поза конкурсом, борючись за вирівнювання демографічного показника по факультету, брали за саму лише стать.

Захоплена оцими невеселими думками, Валерія вирішує конче чекати до ранку на вокзалі, бо, поперше, немає грошей, а подруге, не слід наживати нових неприємностей з Ганною Максимівною.

У залі-чекальні — жадної вільної місцинки. На лавах сидять і лежать люди. Декотрі позасинали в незручних позах. Повітря несвіже, насмічено. Веселенька перспектива перебути тут ніч... Не приведи Господи, ще хтось причепиться... Про цей вокзал вона начулася так багато негарних історій із п'яницями, міліцією... Що й казати, в такий час вона відчувала б себе в меншій небезпеці, опинившись серед темного лісу, ніж тут, серед безлічі людей. Бодай знайшовся б тут який один, що ладен заступитися за

дівчину. Поховають очі і шмигатимуть повз неї, наче не чують, не бачать. А спитай котрогось, чому не заступив дорогу п'яниці-хуліганові, — матусенько, скільки з'явиться одразу здорового глузду, щоб пояснити боягузницьке невтручання! Якийсь здоровань, подібний до оцього, що вовтузиться зараз із двома неймовірного розміру клунками, бурчав би невдоволено, що знати не знає тієї дівчини, а може вона сама, ну, того... Інший, між іншим із інтелігентною фізіономією, говоритиме, нервуючися, що вважає за краще триматися далі від усіляких історій, що в хуліганів водяться ножі, та й, врешті, в нас є міліція, яка повинна нас берегти...

Валерія розмірковує про ці невеселі речі і повільними кроками вимірює приміщення з кінця в кінець — від розчинених дверей залі довідок до мармурових східців ресторану. Тримається вона переважно посередині, бо так здається їй безпечніше. Вже близько другої години. Поволі-поволі пересувається хвилинна стрілка величезного настінного годинника. Туди-сюди, сюди-туди. Щоб трохи розважитися, дівчина ступає тільки на чорні прямокутнички паркету, через білі та зірчасті. Якщо не поспішати, то з кінця в кінець можна йти майже три хвилини...

Ледь на третю. Ще так багато часу... Чорний, ще чорний клаптик паркету. Майже шістдесят кроків. Валерія в кільканадцятий раз обкочує невеличкий лук біля дошки з розкладом руху поїздів. Її погляд автоматично простежує напрям руху і спиняється мимоволі на новій постаті, що з'явилася тут, видно, недавно.

На мармуровій плиті ресторанных східців, злегка відхилившись і спираючись на долоні закладених за спину рук, сидів юнак, такого собі "несоветського" вигляду. Занадто смаглявий, вдягнений у джинси і якусь неймовірну строкату куртку — одне слово, іноземець на сто відсотків. Валерія встигла розгледіти також, що юнак той був вродливий, із чорними кучерями, як на її погляд, занадто для чоловічої зачіски довгого волосся. Роздивлятися довше вона не мала змоги, бо, поперше, час їй уже повертати, а подруге, вона помітила, що юнак теж на неї дивиться з помітним зацікавленням. Але коли дівчина відвернулася, чужинець швиденько підхопився, і його кроки Валерія тепер чула за спиною, вони не наближались, а дотримувалися того самого темпу.

Ніби стороннім оком Валерія огледіла ситуацію, і в голові її пояснішало від передчуття якоїсь пригоди. "Цікавенько", — проказала вона до себе, і зупинилася біля дошки з розкладом руху. Піднівши голову і розглядаючи шпальти з занадто зацікавленим виглядом, дівчина дивувалася сама з себе, бо це ж не з утоми вона зупинилася, і не безглузде крутіння їй набридло, чи

вже не кокетує вона із тим іноземцем, а якщо так, то чи була вона не здуріла. Іззаду почулося ще кілька кроків, і краєчком ока Валерія побачила, що він зупинився майже поруч.

Валерія майже напевно знала, що цей хлопець до неї підійде і про щось запитає. Не треба бути великим пророком, щоб у подібній ситуації передбачити, що воно буде. Себе і його вона бачила зараз ніби другою парою очей, немов на екрані, коли головні герої діють у людській гуштині і око об'єктива виділяє їх з-поміж інших.

— Дівчино, пробачте, ви, бува, не до Києва їдете?

Який приємний у нього голос і смішний акцент, подумалося Валерії, і вона повернулася.

— Ні, я не до Києва.

— І ви не киев'янка, тобто, я хочу сказати, ви не з Києва?

— Ні, і я не киянка. А вам, що ж, конче потрібен хтось із Києва чи до Києва?

— Та ні... Я, бачте, думав... тобто, мені здалося, що ви з Києва, от і я запитав...

І неозброєним оком видно було, що хлопцеві дуже таки ніяково, його великі, чорні чужинецькі очі дивилися жалісно і ніби просили допомоги. Валерії зробилося чомусь дуже весело, і вона прийшла на допомогу.

— Пробачте, мене заінтригували ваші слова. Чому саме я схожа на киянку?...

Це був чи не найперший чужинець, із яким довелося розмовляти Валерії. У невеликому місті, де вона народилася і прожила перші сімнадцять років свого дев'ятнадцятирічного життя, їх не було. Ну, якщо не брати до уваги зграйки манюсінських, як дітки, в'єтнамців, одягнених, наче вихованці дитбудинку, у "казьонну" одіж. Вони вчилися в якомусь із міських технікумів і з'являлися на вулицях міста переважно купкою, вишикувавшись по двоє. У Харкові їх було багато, — студентів здебільшого, та й не тільки. Але на їхньому філологічному вони не вчилися, і розмовляти з ними доводилося хіба що в університетській їдальні, простоюючи довжелезні черги. Валерія, правду сказати, ніколи якоїсь особливої зацікавленості іноземцями і не виявляла. У Харкові були відомі кілька досить тривіальних історій про одруження з іноземцями, але більшість із цих захопливих оповідей обросли за давністю років такою кількістю пліток та легендарних елементів, що зрозуміти, де в них правда, а де художня вигадка було просто неможливо. Дійовими особами таких історій були незрівняної краси племінники арабських шейхів, також негри (в опис їх зовнішності вказувано на надзвичайно світлий відтінок шкіри і європейські риси обличчя) абож французи — припустимо, що бодай один француз побував у

Харкові за останні тридцять-сорок років. Закінчення цих історій здебільшого були сумні. Племянники шейхів продавали своїх слов'янських дружин до гаремів своїм пристаркуватим друзям, європоїдні негри привозили своїх обраниць, ніжних блондинок, до диких племен, що лише яких десять років позлазили з пальм і навчилися користуватися сірниками. А в Парижі, бо саме там проживають усі французи, буржуазний світ із його вовчими законами доводив нещасну радянську дівчину до відчаю, і вона кидалася вниз із Ейфelloвої вежі, притискаючи до грудей ілюстрований "Soviet Union" із зображеними на обкладинці березками.

Для Валерії не було таємницею, що дівчат, запідозрених у якихось стосунках інтимного характеру з чужинецькими студентами, навіть "соціалістичними іноземцями", викликають до деканатів і під загрозою вигнання "за поведінку, не гідну звання радянської студентки" наказують припинити і "не сміть". Цей радикальний захід давав, за мінімальними винятками, бажаний результат. Усім відомо — із "вовчим квитком" тільки дороги брукувати. Валерії і на думку не спадало, що вона сама колинебудь матиме безпосередній стосунок до якоїсь такої пригоди. Та й взагалі в стінах університету виникла атмосфера, коли зовсім неможливо було навіть поговорити з іноземним студентом іншої статі порядком, як кажуть, обміну думками. Про такі контакти зразу ж ставало відомо, "де треба", і далші події розгорталися таким самим чином, як і в кримінальному випадку з коханням.

Попри це, розмова тепер точилася досить невимушено. Валерія дізналася, що юнак приїхав із Уругваю і вже четвертий рік навчається в політехнічному інституті. Більшість його друзів учаться в Києві, і при найменшій змозі він відвідує їх. Київ йому дуже подобається архітектурою і святковим своїм виглядом, і тим особливим настроєм, який з'являється в нього тільки в Києві. Його звали Ней Льюїс. Із тим ім'ям вийшла невелика прикрість — Валерія не зрозуміла, чи це таке подвійне ім'я, чи ім'я з прізвищем, і де саме ім'я, а де — прізвище. Він говорив їй "Валеріє", і їй дуже подобалося, як він промовляє її ім'я зі своїм незвичайним і приємним акцентом.

Вони вийшли з приміщення вокзалу на вулицю, розмовляючи, попрямували повільно до мосту, перекиненого через залізничні колії. Внизу важко дихала залізниця. Тьмяно висвічували з осінньої п'їтьми ліхтарі. Кожні кілька кроків вони входили в освітлені ліхтарями кола. Збоку здавалося, що їхні постаті то з'являються, то зникають, як образи на рухомій рекламі.

Хлопець розповідав про Монтевідео, де жила його родина. З'ясувалося, що їхніх матерів зуть однаково — Марія. Він

висловлював здивування з приводу відносин, що існують між чужинецькими та радянськими студентами. І яке це не схоже на його паризькі враження!

— Те ж саме в Києві. З нами чогось мало і неохоче розмовляють на неучбові теми. Є, правда, ще одна категорія... ті постійно просять щонебудь з речей продати або подарувати банку розчинної кави... Пробачте, Валеріє, ви не ображаєтеся?

Ні, вона не ображалася. Що вдієш, як то все правда. Та як пояснити йому, що таке "стукач" і що наші так мало контактують із ними не тому, що це нецікаво, а просто, щоб далі від гріха, щоб не тягали та не питали, про що розмовляв, навіщо, чи західньої пропаганди закортіло?

Київський потяг відходив о четвертій. Дикторський голос, що оголошував відхід поїзду, вони чули, стоячи на мості. Хлопець ні за що не погодився залишити її саму очікувати на її поїзд. Валерія заперечувала, але була дуже рада, що він не погодився. Мовчки вони дивилися вниз на поїзди, на клаптики залізничного тору, що їх виривали з пільми вогні прожекторів.

— Скажіть, Валеріє, ... Якби я запросив вас... Чи ви б згодні були відвідати Монтевідео?

Помітивши її здивований погляд, він поспішив пояснити, перш ніж вона встигне заперечити.

— Це далеко, але літаком — Москва-Париж-Лондон-Монтевідео, досить швидко...

Дівчина посміхнулася. Париж-Лондон-Монтевідео. Оті недосяжні "закордони", яких майже немає в природі...

— Ой, ні. Це неможливо. Це, розумієте, ну зовсім-зовсім неможливо. Навіть якби я дуже захотіла. Немає в мене такої можливості, і навряд чи колинебудь буде...

— Так-так, я чув, що тут потрібне якесь спеціальне запрошення. Але я б усе зробив, тільки якби ви були згодні!

Смішний. Париж-Лондон-Монтевідео... Чомусь їй особливо не давали покою оті три слова, що він проказав скоромовкою — Париж-Лондон-Монтевідео. Нічого він не розуміє, хоча й живе тут уже чотири роки. Не знати, як і пояснити...

— Ледве чи зважать на моє чи ваше бажання... Це, розумієте, проти тутешніх правил — їздити на гостини до Монтевідео, та й взагалі за кордон...

Розвиднювалося. Утомлені довгою прогулянкою, вони поволі крокували пероном. Мовчали. Кожний думав тепер про своє і був упевнений зараз, у цій посірілій передранковій темряві, що дуже скоро, ну просто таки зовсім скоро, те "своє" стане їхнім спільним. Настрій Валерії, її здивоване захоплення, створили ту святкову атмосферу спільної зацікавленості, як не сказати закоханості, в якій вони зараз перебували.

Мовчали. Йшли пустим пероном, і обоє були певні, що щось таке вже почалося, і матиме продовження, ніколи не скінчиться і буде прекрасне.

Із сутінків виринула зігнена постать підмітальниці. Зацікавлена звуками кроків, що до неї наближалися, жінка підвела голову і якусь мить вивчала їх зацікавленим поглядом. Вдосталь надивившись, вона розігнулася і тепер стояла прямо перед ними, статечною постаттю своєю спираючися на держално мітли.

Саме в ту мить, коли вони порівнялися із нею, жінка, нарешті, остаточно склала собі про них враження і тут таки ним і поділилася:

— От стерво, Господи прости, на чорномазого повісилася, чи вже своїх мало!

Плюнула собі під ноги і взялася знову за свою роботу. "Черк-черк", — рівномірно шаруділа мітла.

Спершу і потім Валерія ніяк не виказала свого ставлення до почутого. Вона навіть не зрозуміла тієї миті, що сталося. Тільки десь усередині в неї щось отерпло і серце забилося, ніби не на своєму місці, а десь із правого боку. "Він, мабуть, усе чув... Ні, він не повинен був чути... Він ішов трохи далі... Вона сказала про мене... Це жاخливо, жажливо, жажливо..."

Потім, у поїзді, монотонне стукотіння коліс присипляло. Валерія поклала голову на складені руки і заплющила очі. Перед очима замигтіли цяточки, та ось на тлі рожевої плями виринула жіноча постать і проказала: "Стерво, прости Господи"... Дівчина здригнулася і підвела голову. Що ж робити, як бути... як же тепер жити... Стер-во, стер-во, стер-во вистукували колеса без кінця сто разів, тисячу разів, багато тисяч разів... Від Харкова до Сум чотири години дороги.

2

На шостий поверх Валерія підіймалася пішки — саме закінчилися зайняття першої зміни, і ліфти, як завжди, у цей час переповнені. Велика юрба дівчат із її групи очікувала, коли звільниться авдиторія. Валерія попрямувала на площадку за ліфтом і знайшла там звичну картину: зграйку однокурсниць, що диміли цигарками саме під табличкою з написом "Не палити". З іншого боку ліфту була така сама площадка і на табличці напис "Місце для паління", але там завжди товклися викладачі, і дівчата не ризикували трапляти їм на очі з цигарками, бо паління виглядало як зайняття найвищою мірою недівоче, та й взагалі якесь нерадянське, хоч і не засуджувалося офіційно. Проте котрийсь із викладачів-антифеміністів міг би нагадати зустріч на "Місці для паління" у найнеслушніший момент, під час іспиту,

наприклад, і такі випадки вже занотовані в аналах філфаківської історії.

— А ось і Лерка!

— Привіт!

— У новій сукні...

— Тобі до лица! — весело зустріли її дівчата.

Валерія відповідала на привітання, та не прислухалася до розмов. Вона проштовхалася до підвіконня, шаруділа у сумці, намацуючи цигарки, виглядаючи Катерину.

Про її настрій і навіть дещо про стан її справ завжди можна було скласти уявлення, одним оком спостерігши, в якому вигляді її речі. Щодо її торбинки, то вона була індикатором на сто відсотків. Зараз там коївся такий розгардіяш, що дідько ногу зломить: гребінець, дрібнички косметики, рукавички, дві поламаних ручки і олівець, теж негодящий, книжки і конспекти, здається, на сьогодні не потрібні, — все це було густо пересипане тютюном із поламаних і розсипаних цигарок. Врешті відшукалася ціла, і вона запалила.

Лерко, ну, нарешті, я тебе знайшла. Затиснулася у самісінький куток, — почула вона жвавий голос Катерини, і ось уже вона сама виринула з натовпу.

— О, в тебе сьогодні цигарки! Чудово, не треба "стріляти". Ти чому така похмура, наче мила наїлася? Вдома щось?.. — на свій улюблений кштат — сто слів на секунду — гомоніла подруга.

Катерина — чудова людина. І товаришка — що треба. Ніхто краще від неї тебе не зрозуміє, сердечніше не поспівчуває, а коли й допоможе, якщо це в силах людських. Торохтуха і велика любителька послухати пліток, вона, хоч як дивно, вміла берегти чужі таємниці. Завдяки своїй гіперкомунікабельності вона знала безліч цікавих речей мало не про всіх більш-менш примітних в університеті й за його межами осіб обох статей. Натура дуже вразлива, вона часто могла отримати чітке і правильне уявлення про людину майже з першого погляду. Тільки в одному вона завжди помилялася, і це, на жаль, стало їй за правило, що не мало винятків, — у своїх справах інтимно-особистих.

Вона постійно переживала якусь трагедію, не було хвилини, щоб вона когось не кохала, і кожного разу "як нікого в світі". Ті кохання виростали у здивованої Валерії перед очима, переливалися різними барвами, як миляні бульки, і так само тріскали, завжди з неприємними наслідками. За нечастими винятками, це були досить сумні історії.

А була Катерина напрочуд привабливим створінням жіночої статі. Господь Бог перебував, безперечно, у романтичному настрої, коли йому спало на думку створити Катерину, тому вона мала безліч принад, що відповідали смакам усіх без найменшого

винятку чоловіків у віці від чотирнадцятьох до ста. Колись дівчата натрапили в журналі "Новини кіно" на чудне якесь слово "сексопільна" в розповіді про якусь кінозірку, яка чи то щойно з'являлася на обрії світового екрану, чи то вже загасала. Здивувались: яка ж бо це? Сексуальна? І тут хтось вихопився з пропозицією: "Та це не інакше, мабуть, як наша Катерина!" Усі посміялися, та на тому і погодилися.

Вона ніколи не крилася зі своїми проблемами перед Валерією. І, як дитина, що наробила шкоди, вислуховувала блискучі лекції-експромти "про любов і дружбу", що їх суворим менторським тоном проголошувала подруга. Завжди погоджувалася, часто-часто кліпала ляльковими віями, іноді, навіть, сльозинку зганяла, і, врешті, завжди робила навпаки. Керувалася в своїх діях вона не розумом, і, як стверджувала Лера, навіть не серцем, а чимось третім, що як природний феномен ще не було вивчене і не мало назви, виявлялося через негативний вплив на Катьчині вчинки і було їй за найзлішого ворога.

Валерії вона завжди нарікала за потайність, ображалася, але згодом звикла і не чекала на докладні розповіді про "сердечні справи". Тому зараз була здивована Лерчиною відвертістю і безліччю маловажливих, як на Катьчин погляд, подробиць, з якими та, хвилюючися, оповідала про випадок з "еспанцем". Сам випадок той нічого серйозного не являв. І зовсім нема чого так хвилюватись й до серця брати. Хоча випадок, певна річ, нетривіальний. Валерія — Лерка — дитинка, в якій уявлення "про всі такі речі" ще не позбулися певного інфантилізму ("вони зустрічаються і зразу ж розуміють, що знайшли одне одного. І побравшись за руки, йдуть у блакитну далечинь, а навкруги колосяться жита"), раптом отак розтанула після кількох годин якихось дурних теревенів! Це щось мало значити... "Крига рушила, панове присяжні засідателі!" А вже в її, Катьчиному житті такої романтики не бракувало. А що чужинець — так то тільки зайвих неприємностей можна сподіватися. Правда, є в цій ситуації і своя приємність...

— Ну, так чого ти клопочешся, не розумію? Що іноземець? Так може коли яку ганчірку з Парижу привезе! Пам'ятаєш мою жовту суконку, її куплено на Оксфорд-стріт у Лондоні... Або косметику, уявляєш, французька! — вирішила перевести все на жарт, та непомітно захопилася Катерина і її, як кажуть, понесло.

— Ой, ну що ти верзеш! Я з тобою як з людиною, а в тебе саме ганчір'я в голові та замазки на фізіономію! — Валерія хотіла вже відвернутись і відійти, та Катерина торкнула її за руку.

— Та ти зачекай, Лерко, не ображайся. Говорім спокійно. Невже ти бажаєш, щоб я цитувала тобі "Моральний кодекс будівника комунізму": "Бережіть і примножуйте соціалістичні

надбання, захищайте його від замахів ворогів!" — удавано врочистим голосом промовила Катерина.

— Не верзи дурниць. До чого тут соціалістичні надбання?

— Як дс чого? Надбання — це ти, оскільки ти — радянська студентка, а вороги — твій уругваець, бо він капіталістичний і робить замах. Чи вони там уже "на шляху до соціалістичного майбутнього"?

— Та, здається, ще ні, — Валерія посміхнулася.

— Ну, от бачиш, — зраділа цій посмішці Катерина. — А якщо вже зовсім без жартів, то, ніж роззявляти рота на те, що бовкне якась баба, що їй бракує розуму, (подумаєш, громадська думка!), вирішуй, як тобі твій розум підказує.

Останні слова вона договорювала вже в дверях до аудиторії, бо саме в цей час залящав дзвоник. Звуки, що долинали з-під його металеві коробки, можна було б з успіхом використовувати у психічних атаках — безсумнівно, всі вороги зразу ж повтікали б з переляку.

Першою "парою" за розкладом була теорія літератури. Офіційно предмет називався "Теорія літератури з елементами марксистсько-ленінської естетики". Та читали цей курс так, що Наталя Дьоміна, усіма визнаний лідер курсової еліти, після кільканадцяті лекції сказала:

— Пробачте, але покищо не бачу нічого, окрім елементів, де ж обіцяна теорія літератури?

Звісно, сказано це в суто "своєму" колі, і ще до того, як до цього кола затесалася Зіночка, "платний агент деканату", староста курсу, яка що два місяці одержувала премії від партійної організації факультету "за сумлінне виконання обов'язків". Проте, саме на цих лекціях старанно писали конспекти, особливо все те, що стосувалося безпосередньо до "елементів".

Бокова не було. Валерія мимохить про це подумала і далі хутко писала, ледь встигаючи за скоромовкою професора. Поряд нудилася Катерина. Те місце в її голівці, що природою визначене для сприйняття філологічної науки, вже давно було засмічене безліччю інших, набагато цікавіших знань, і навіть існувала часткова перевантаженість інформацією. Проте, вона завжди віртуозно "вилізала" на іспитах, чим викликала чорну заздрість тих однокурсниць, які брали науку виключно "одним місцем". Секрет крився в артистичній обдарованості Катерини. "Королева сесій", Катюша на екзамені — це феєрія-казка. До кожного викладача в неї був індивідуальний підхід. Вона безпомилково знаходила "слабке місце" викладача і заводила до фортеці троянського коня. Розповіді про Катюшу на іспиті стали загально-університетським фолкльором. То вона була вже два роки зв'язана шлюбом із чоловіком-п'яницею, мала двійко діточок, усе життя

поламане, яке тут учення, тільки й покладає всю надію на диплом, буде фахівцем, якимось витягне малят. То вона вся світилася щастям, бо завтра має бути весілля, то трусилася від страху, бо п'ять хвилин тому потрапила до автомобільної катастрофи, досі не може прийти до розуму з ляку, і тому крім дитячого белькоти нічого не може із себе видушити. При цьому вона так натурально грала, так майстерно, що міг би позаздрити актор-фахівець. П'ятірок вона, щоправда, не одержувала, але й "хвостів" за нею не водилося, а вже заліки одержувала однією з перших на курсі.

На перерві всі дружньо кинулися до буфету, де можна було підкріпитися "трубочками" і "корзиночками" — дешевими тістечками з кремом із маргарину. Для Катерини, яка майже всі свої гроші витратила на одяг та взуття, що вона купувала виключно у "фарцівників"-спекулянтів — такі ласощі були найголовнішою їжею протягом місяця. Валерія теж ними не нехтувала, бо всі свої гроші систематично відносила до букіністичної крамниці, де купувала альбоми з репродукціями або старі книги, а це коштувало теж недешево.

Поспіхом доїдаючи тістечка, дівчата поверталися до аудиторії, і тут, нарешті, Валерія побачила Бокова. Він саме виходив із дверей ліфту, і своїм рішучим кроком — він ходив так, як герой-комсомолец у кінофільмі іде на страту, — наближався до них. Угледівши його, Катерина зникла за дверима. Поперше, вона взагалі Бокова не любила, подруге вона зробила це як тактовна людина, бо знала, що він і Валерія ще не зустрічалися після свят, і не хотіла втрутатися в розмову. Валерія з прикрістю низала плечем. Радше б Катерина її не залишала. Ні бачити Бокова, ані, тим більше, розмовляти з ним зараз Валерія зовсім не мала бажання, тому вона ледь хитнула головою на його здивований погляд і швиденько зайняла останнє місце за столом, таким чином уникнувши розмови. Боков із виглядом трохи пришелепкуватим покрутився біля її столу і, оскільки місця йому не знайшлося, сів десь попереду.

Нарешті, в аудиторію всунувся старенький "дідусь Тимко" — Тимофій Петрович, викладач зарубіжної літератури. "Дідусь Тимко" був особою одіозною навіть на філфаку, який, за висловом одного місцевого дотепника, давно треба було зробити філією кунсткамери. Він викладав майже сорок років, і ніякі бурі, що проносилися над факультетом і виносили з нього в різні роки різних людей, його не торкнулися. Це був дуб, і дуб хоч тепер уже й старий, та досі кремезний. Розповідають, що в нього за роки його діяльності зібралось кілька варіантів конспектів лекцій, які він використовує залежно від обставин. "Неспівзвучні епосі" варіанти ретельно переховуються і чекають свого часу, і час настає, раніше чи пізніше. "Відлига" — будь ласка, морозцем

схопилось — і на цей випадок в нього є і на "холодну війну", і на "розрядку міжнародної напружености". О, зарубіжна література — це предмет, що потребує віртуозного орієнтування. А ще ходили обережні чутки, що в "свій час" Тимофій Петрович виявив багато політичної пильности, і що й досі на кафедрі ті, що про це пам'ятають, бояться його, як вогню — за старою звичкою. Останнє дуже впадало у вічі: викладачі старшої генерації якось уже занадто догідливо його вітали, наче винні йому мільйон, а вклоняючись, згиналися ледь не до землі; старий і досі мав якусь силу, і це діяло тим вразливіше, що ніхто не знав нічого конкретного.

Для студентів, які не замислювалися про такі питання, лекції з зарубіжної літератури завжди обіцяли дещо цікавеньке, масу задоволення, як на гарній французькій кінокомедії.

Старий Тимко розташувався за катедрою, розправив затьорханий зошиток.

— Сьогодні починаємо проходити Фойхтвангера, — промовив він і зобразив на фізіономії урочисту міну. — Леон Фойхтвангер був єврей, — проказав він із тим самим урочистим виразом і сам здивувався — вирвалося. Потім глибоко зідхнув, ніби переживаючи цю неприємність, і надовго задивився у вікно.

Авдиторія чекала на продовження, і було відносно тихо. Валерія паслася поглядом у зошиті Галі Кримко. Спочатку в Галі було записане число, трохи нижче "Леон Фертвангер", підкреслене, далі йшла сакраментальна фраза "Л. Ф. був єврей". Лера виправила своєю ручкою помилку в прізвищі, і почала малювати в своєму зошиті вензлики.

"Дідусь Тимко" тим часом вирішив більше не силувати свою пам'ять і зачитував десь із середини конспекта:

— Типовий буржуазний інтелігент, Леон Фойхтвангер хибно оцінював навколишній світ і з певною недовірою ставився до мас, натовпу, іншими словами, до народу. Поділяючи погляди свого оточення, він жив його вузькими інтересами...

Валерія далі старанно вимальовувала вензлик, думки її були десь далеко. Пожвавлення в аудиторії зростало. "Дідусь Тимко" саме почав розповідати про "Потворну Герцогиню", і, здається, запалювався.

— Герцогиня дійсно була потворна, — говорив він уже без конспекту. — Просто таки дуже негарна на зовнішність. Вуста в неї були товсті й вивернуті. Ось так ... — і він скривив обличчя, намагаючися повивертати губи. — Тулуб у неї був товстий, а ноги короткі і криві, — Тимофій Петрович в атмосфері дедалі більшого ентузіазму аудиторії обвів руками коло живота, тобто там, де припускав у себе наявність талії, і присів, зображаючи криві ноги герцогині.

Із задніх рядів повставали, бо за катедрою їм не було видно.

Нарешті, Тимофій Петрович утямив, що пожвавлення в аудиторії якесь надмірне і нездорове, чи, бува, не з нього сміються? Він пірнув очима у конспект і забубонів з писаного:

— Герцогиня Маргарита Мавльташ, героїня першого історичного роману Фойхтвангера, натура сильна, наділена багатим внутрішнім життям...

Лера ліниво закресливала в шаховому порядку клітинки в своєму зошиті і думала, що треба негайно рішуче поговорити з Боковим і раз назавжди вибити з його голови всі дурні його "прекрасні" пляни щодо неї, Валерії. Таких розмов у них було безліч, бодай стільки ж, скільки зустрічей. Боков мовчки слухав і нічого не говорив. І це було найгірше: сперечатися ніби не було про що. А наступного дня він, як і не було нічого, ніби ніякої "роботи" з ним не провадили, знову йшов за нею до її під'їзду, і покірно вислуховував дорогою її відсічні промови. І лише одного разу його нарешті прорвало, і він сказав:

— Знаєш, є така пісня, я тобі перекажу кілька слів з неї. Інших не пам'ятаю, та й співати не вмію. Там говориться: "Гордим легше, горді не канючать... та-та-та... тут я саме не пам'ятаю, на чужих дорогах не стовбичать, про любов, як жебраки не молять". Так я не гордий. І мені не легко.

І все тривало, і не було тому кінця, і дійшло вже до того, що хоча жадного слова не сказано про жадне кохання, — Боков уже ділився своїми думками про їхнє подружнє життя. А було йому вже двадцять сім, і, оскільки він людина статечна, то розмови ці були для нього вельми актуальні й своєчасні. І гроші в нього були відкладені на весілля та на перший час, та на чорний день, а заробив він їх важкою працею у себе в Горлівці, у шахті, в забої. Бо була в нього одна тільки стара мати, а інших родичів не було, батька, здається, теж у природі не існувало, бо він ніколи про нього не говорив. А мати, навпаки, реальною істотою фігурувала в його концепції щасливого майбуття у спільному, тобто родинному, осередку.

У Лерки не було вже сил сперечатись, і вона махнула на все рукою, сподіваючися, що якось воно буде, врешті щось та станеться і покладе кінець оцьому безглуздю. Бо статечний Боков був — ну, зовсім — не з її роману. І не в університеті йому місце, хоча й на їхньому поганенькому філфаку, а в кращому випадку, в міліціонерах. Науки йому давалися важко, вдовблювалися зі скрипом, і одразу ж застигали бетонною масою, так що відколупнути щось в разі потреби було аж ніяк не можливо. А де ж духовна близькість? Де розмови до ранку про літературу, мистецтво, читання разом якоїсь рідкісної книги, що її дали лише на кілька годин? Валерія жажалася, коли думала про це, і в неї

навіть якось холодно робилося всередині: невже всього цього ніколи-ніколи не буде? А літ їй було вже вісімнадцять, тож це тим більше наводило на сумні роздуми.

Англійська і політекономія пройшли як уві сні і чомусь занадто хутко. Валерія сиділа у напівпорожній аудиторії і збирала думки, вдаючи назовні, що перекладає речі у торбинці. Бокова вона відрядила до читальної залі, пообіцявши за хвилину туди піднятись. Втім, це ні до чого їй не зобов'язувало, та й сам Боков не йняв їй віри.

Валерія поволі, ніби ноги в неї були налиті оливом, спустилася з шостого поверху на другий. З лівого і правого крила величезної будівлі пливли до центрального виходу два галасливі струмки. Вона стала за вітражем, що зображав якусь незрозумілу мішанину з барельєфів Маркса-Енгельса-Леніна, Ікара з розпанаханими крилами, колгоспницю з житнім снопом та якихось карликів із старезними фізіономіями, що символізували піонерів. Звідси можна було спостерігати, що робиться біля скляних дверей, що їм не давав зачинитися густий людський потік, при цьому не ризикуючи бути поміченою.

Побачила вона його одразу і пізнала якось дивно, не розумом спершу, — нутрощами: шойно очі побачили, десь усередині щось відірвалося і полетіло кудись у п'яти, і вдарилося об мармурові плити сходин. І аж після цього вона зрозуміла, і сама собі проказала: "Ось і він". Він стояв, тендітний смаглявий хлопець. У його житті було незнайоме місто з романтичним ім'ям Монтевідео, і чужа країна. І тепер туди увійшла вона, Валерія, і стоїть покищо з краєчку, вагаючися, чи йти далі, чи піти звідти.

Лерка стояла і дивилася на нього. І з кожною миттю щораз ясніше розуміла, що вона до нього не підійде, і що ніяких розмов між ними не відбудеться. Бо хоч бачила вона його зараз так ясно, ніби вони стояли поруч, та не могла ніякими силами викликати в своїй уяві картину їхньої майбутньої зустрічі. Валерія примружила очі: ось вона ніби підходить до нього: "Добрий вечір, Нею! Вибач, я запізнилася". Він повертається, бо саме розглядав щось з іншого боку. Так, він повернувся... Які ж у нього очі? Та увявити вираз його обличчя вона не встигає. "Стерво, стерво! Господи прости, стерво!" — вириває і звучить у неї у вухах...

Валерія повертається і похмуро підіймається нагору, до читальної залі. Якийсь час бездумно дивиться в книгу і не бачить питально-занепокоєного погляду Бокова. Проходить майже година. Валерія спускається вдруге. Він іще стоїть... Ще за якийсь час його вже немає.

Вона йде додому. Поряд крокує Боков своєю "героїчною" ходою.

Цілого тижня кожного вечора висиджувала Валерія в читальній залі. Бо кожного дня о шостій з'являвся хлопець із Монтевідео і ставав у фойе на двогодинне чергування. Але в понеділок наступного тижня він не прийшов, і не приходив більше ніколи. І ще довгий час після того Валерія, заходячи до читальні, дивилася спершу, чи не стоїть під годинником смагливий іноземець.

І саме в читальні одного разу подумалося Валерії, що вона якимось незбагненим дивом втрапила у чиєсь інше життя, а її власне десь там іде своєю чергою, і в тім житті існує хлопець з чужинецькими очима, і Париж, і Лондон, і Монтевідео.

1976, Єрусалим

КІЛЬКА ДУМОК ПРО КАТАРСИС

Ігор Померанцев

ТУРЕЧЧИНА

Приблизно що три тижні зі східньонімецького міста Карл-Маркс-Штадт до західньонімецького міста Гіссен прибуває автобус, навантажений товаром. По прибутті товар сам, без допомоги вантажників виходить з автобуса, жадібно дихає, зацікавлено оглядається. Цей товар — люди. Ціни на них різні. Ті, що не надто освічені, коштують 60 000 західньонімецьких марок — чиста дешевина. Найдорожче коштують лікарі: разом з дружиною й дитиною за лікаря загинають 300 000 марок. Купує цей товар уряд ФРН, продає — уряд НДР. Купують цих людей, щоб визволити, продають — щоб дістати валюту. Може, завдяки таким торговельним операціям постало словосполучення "жива копіяка".

За три тижні до автобусного вояжу майбутніх подорожників збирають з місць ув'язнення до Карл-Маркс-штадської в'язниці. Стало їх там перебуває якась сотня. Цю сотню розміщують по чотириособових камерах. Споряджають, щоб не витратитися, в стару, списану уніформу охорони. Вікон у камерах немає, так що про початок ночі в'язні дізнаються від наглядача. Коли наглядач заходить і говорить: "Приготуйтеся до сну", — це значить, що надворі вже ніч. Коли наглядач влучить світло і буркне: "Вставати", — значить, — ранок. Одначе в'язні аж ніяк не пригноблені. Вони знають, що перехід до Карл-Маркс-штадтської в'язниці — добра прикмета, що лише через цю в'язницю пролягає шлях на волю. У камерах настрої — як перед демобілізацією. Певно, у всій Німецькій Демократичній Республіці не сміються так багато, як у камерах Карл-Маркс-штадтської в'язниці. Напевно, у всій Німецькій Демократичній Республіці немає людей веселіших і вільніших від цієї сотні в'язнів, по-карнавальному споряджених у костюми власних тюремників.

Про Карл-Маркс-штадтську в'язницю, про по-туристичному веселу подорож автобусом до Гіссену, про товар і ціни розповів мені вісімнадцятилітній юнак Ральф-Петер Штеґ. Він щойно

Серія шкіців, об'єднаних тут під назвою "Кілька думок про катарсис", була первісно написана для радіопересилань.

місяць як звідти, з Карл-Маркс-Штадту. Покищо лікарі не дозволяють йому працювати: Ральф-Петер ще не зовсім зміцнів-ся фізично. Він і справді дуже худий і блідий. До в'язниці Ральф-Петер пробув десять місяців у таборі. Йому пощастило, якщо врахувати, що він був засуджений на півтора року ув'язнення. Строк свій він відсиджував у політтаборі для молоді. Ральф-Петер вважає, що таких таборів у НДР є чотири і що ув'язнено в них близько 3 000 молодих людей. Історія Ральфа-Петера така: його родина офіційно внесла прохання про виїзд до ФНР, де живе рідний брат батька. Родину негайно почали цькувати. У школі Ральфові-Петерові адміністрація не давала кроку ступити. На уроках учителі ганьбили шістнадцятилітнього підлітка: "Хлопці, поруч з вами — ворог", "Ральф-Петер Штеґ — ганьба школи, помагайло імперіялістів!" Ральф-Петер відмовився відвідувати години суспільствознавства. Атмосфера напружувалася. І тоді цей юнак, просто хлопчина, — він і тепер виглядає тендітним, делікатним хлопчиком, — вирішив утікати. Він сів до поїзду, перебрів кордон з Чехо-Словаччиною, дочекався ночі і пішака пішов у напрямі західнонімецького кордону. Про що думав цей хлопець, ідучи в ніч по чужій землі назустріч дротові, автоматам, вовчурам? Адже навіть у звичайному, не прикордонному лісі вночі страшно, вночі — моторошно...

Його, звичайно, схопили, відпровадили під охороною на батьківщину, там судили. Потім, як раба, продали в Західну Німеччину. Приблизно тоді ж дали дозвіл на виїзд його батькам.

Про Ральфа-Петера — все. Тепер — про Івана. Про невідомого поета України Івана Семененка. Його привели до мене на ночівлю влітку 1977 року друзі, теж поети. Іван жив десь на селі, у Київській області. До Києва наїжджав рідко. Цим разом друзі влаштували йому зустріч з одним дуже відомим поетом, можна сказати, патріярхом української літератури, до того ж членом Академії Наук, до того ж членом ЦК. Іванові було вже за сорок. Жадний рядок його не був надрукований. Він справив на мене дивне враження: обличчя розумне, одяг не свіжий, нігті на руках довгі-предовгі. Він майже відразу дістав з течки три товсті зошити своїх віршів, рішуче простягнув мені і сказав: "Я знаю, ти теж вірші пишеш, дай почитати!"

Так ми сиділи й читали вірші: я — його, він — мої. Вірші Іванові були неримовані, вони розпадалися на окремі образи, і я ніяк не міг зібрати ці образи в одну цілість. Пів ночі ми проговорили: про поезію, про Іванове дитинство і юність. Уранці він пішов — до патріярха. Іван і йому показав вірші, з тих, які вважав ліпшими. Патріярх читав і кривився. На щастя, друзі Івана самі вибрали і передрукували півсотні віршів, які вважали за кращі. Там були чудові вірші. Я й досі пам'ятаю різь в очах від Іванових метафор, від

його щедрих барокових кольорів, від поганських заклинань. В Івановому світі переплелися стебла і руки, віття дерев і блискавки, його світ дзвенів, кумкав, співав. Коротше кажучи, патріарх був у захопленні, хоч врешті й розвів руками: мовляв, публікувати ніяк не можливо, ніби не він сам визначає, що можна друкувати, а чого не можна...

Того самого дня Іван повернувся до свого села, і більше я його не бачив. Але я хочу повернутися до юности Івана. Під кінець сорокових шістнадцятилітній Іван узяв торбину і покинув своє село. Я питав його тієї ночі, яку ми проговорили: "Ти втікав від голоду, бож тоді був голод?" "Ні, — відповідав він, — просто жити було дуже погано, ну страх, як погано". З своєю торбиною Іван подався на південь, до кордону з Туреччиною. З своєю торбиною пішака перейшов він пів-України, Крим, Краснодарський край, прибережну Грузію, Аджарію. Кордон він вирішив перейти вночі. Пішов уздовж берега. Ішов по воді: вночі море тепле, а пісок холодний. Його зупинили прикордонники й запитали: "Хлопче, куди ти?" Іван міг вдати з себе дурника, сказати, що зблудив, але не захотів, відповідь: "До Туреччини..." Його судили, звинуватили у зраді Батьківщини, засудили на вісім років таборів. Він і одсидів би всі вісім, якби не наше березневе щастя 1953 року.

Іване, Гарсіє Льорко Київщини, я твій боржник: я не встиг сказати тобі, що вірші твої талановиті, що живеш ти гідніше, а пишеш свіжіше від того самого київського академіка, на чий суд ти привозив оберемок своїх метафор...

Оце в загальному все, що я хотів розповісти про Ральфа-Петера і про Івана.

Ще кілька слів про себе. Я любив у дитинстві читати книжки про кордон і прикордонників. Скільки всяких "Кордонів на замку", "Над Тисою", "Гудзиків у піску", "Кордон за кілька кроків", "Кісточок вишні", "Там, за рікою, — кордон", "Зустрічей у горах" я перечитав. Скільки шпигунів, диверсантів, басмачів, вивідачів я переловив спільно з хоробрими "прикордонниками"! У юності я захворів віршем Едуарда Багрицького "Контрабандисти", що пахнув копченою кефалею, соняшниковим насінням і рушничною оливою. Тоді я й у думці не мав, чим насправді були наїжачені кордони моєї Батьківщини. А між тим вони були кордоном, за яким закінчувався терор, мракобісся, голод. Але це я зрозумів і відчув, про це я зміг прочитати не в дитинстві і навіть не в юності.

КІЛЬКА ДУМОК ПРО КАТАРСИС

Веселим, дзвінким словом Сінґ-Сінґ називають весвітньо-відому американську тюрму. Де ще в Америці міцніші ґрати, товщі

стіни, жорстокіші тюремники, небезпечніші злочинці?

Годину тому я бачив через телевизор уже зовсім не новий фільм про тюрму Сінґ-Сінґ. Фільм гарний, але не про нього мова. Точніше, не тільки про нього. Завдяки фільмові телеглядачі відбули вечір у приємному товаристві. Я не помилився на слові. Просто нам, глядачам, показали концерт, який американські зірки естради виконали для в'язнів. Описати це неможливо, і мені лишається тільки розраховувати на уяву читачів. Уявіть собі чорних джазменів, які спливають потом і музикою. Уявіть собі співачку Джовн Баез, її прекрасне обличчя, обрамлене двома потоками волосся, її голос, цей потік світла і тьми, чистоти і хтивости. Нарешті, спробуйте уявити собі докраю зачерствілих рецидивістів Нового Світу, білих і чорних, англосаксів, індіан, порторіканців. Вони слухають музику. Цього вечора вони живуть у єдності з музикою. Усі їх пори відкриті назустріч надхненню і пристрасті. Їх ноги підвладні лише музикам. На наших очах обличчя, зорані віспою, запахлі від наркотиків і алкоголю, просвітлюються і тріюмфують. Цього вечора ці люди не гвалтівники, не вбивці і не вишибайли-грабіжники. Цього вечора в них прокинулося після довгої, довгої сплячки щось дитяче. Можливо, у комусь з них цього вечора відтане серце і пам'ять. Може, навіть відтане назавжди. І якщо бодай з одним з цих кількох сотень чоловіків станеться це чудо, то й тоді варто було і джазменам, яким не раз апльодували найрафінованіші меломани, і Джовн Баез вийняти душу, кістками лягти на цій дощаній тюремній сцені. Тепер я знаю, як показати катарсис. Треба влаштувати концерт, тільки без жадної халтури, в Сінґ-Сінґ і записати цей концерт на кіноплівку.

Годину тому я побачив мешканців Сінґ-Сінґу і відразу пригадав інших в'язнів, до яких ніколи не приїжджає з концертом ні Джовн Баез, ні Алла Пугачова. Ці в'язні — мої співвітчизники, громадяни Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Табори, куди їх запроторили, навіть не мають власних імен, але зате перенумеровані. У цих перенумерованих таборах, розташованих на Уралі й у Мордовії, морять голодом і холодом особливо небезпечних носіїв зла — політичних злочинців.

Я дозволю собі порівняно довгу цитату:

Ми навіть не припускаємо, якими обхідними запахами, шелестами диспонує мистецтво. Воно діє на нас завжди не прямо, а якимсь далеким, Бог знає, з якого запасу, дотиком. Як, наприклад, чарівно у стародавніх романах дзвенять золоті цехіни. Ними можна гратися, вони блищать, ми зважуємо на руці гаманець і кидаємо до ніг негідника. Що робили б ті романісти з кредитками, чересками, набитими папірцями? Їх поетичний чар наполовину складався з блиску і дзвону. Дубльон, дукат. "Я не дав би й фартинґа!" Екю. О, чудесна заум...

Цитату цю я взяв з книжки, що має назву "Голос из хора". Ця книжка була написана у мордовських таборах політв'язнем і письменником Андрієм Синявським. Які резерви гідности, культури, таланту треба було мати, щоб написати в далекому мордовському гетто ці легкі, вишукані, дзвінкі рядки?! Відомо, що Бальзак творив ночами, поставивши босі ноги у таз з водою. Гемінгвей любив писати при шинквасі в барі. Астматик Марсель Пруст працював у кабінеті, обшитому корковим деревом. Андрій Синявський не перший і, на нещастя, не останній російський письменник, що писав у таборовому бараці.

Ось ще один колишній зек. На ім'я йому — Кронід Любарський. Він астрофізик. Відбувши свій строк у Владімірській тюрмі і в таборах, Любарський змушений був отаборитися в провінційному російському місті Тарусі і жити там під наглядом міліції. Перебуваючи під наглядом, Любарський із своєї щілинки свободи почав співробітничати у Фонді подання допомоги політв'язням і їх родинам. Сам затиснений з усіх боків, він намагався ще допомогти іншим. Он який це був злочинець з абсолютним почуттям справедливости й гуманности.

Про те, що в нашій країні заарештовують політичних, ми найчастіше дізнаємося з радіо, не з свого, звичайно, а з чужого. Ми так звикли до цих арештів, ми так змусили себе звикнути до них, що, вилучивши приймач, ми вилучаємо і себе з життя своєї країни. Скільки ж треба було пересаджати людей, щоб у всіх нас, не посаджених, витворився рефлекс байдужости?

У 1976 році з жіночого табору звільнилася вчителька Надія Світлична. Їй пощастило: вона знайшла в Києві працю дворнички. Її п'ятилітній син поступово почав звикати до матері. Я познайомився з Надією, коли вона вже чекала на другу дитину. Вона не відмовилася від своїх переконань, вона, як і раніше, як до арешту, далі ставала на оборону невинно засуджених. Але я не про політику і не про відвагу. Я й до цього дня чомусь не можу без болю пригадувати дешевеньке брунатне пальтечко Надії: в якій крамниці здешевлених товарів вона його вишукала? Чи бачив це пальтечко, в якому Надія крокувала і в сніг і в дощ, той публіцист-викричач, що в газеті "Літературна Україна" описав "закордонні ганчірки", якими заокеанські вороги купили відступницю Світличну?

Я почав з джазового концерту в Сінґ-Сінґу не на те, щоб співставити умови, в яких тримають злочинців і політв'язнів двох наддержав. І навіть не тільки на те, щоб нагадати, що політтабори — це наша невидима рана. Ті, хто живе поза тюрмами й таборами, хто щовечора байдуже вислухує новини про лихо своєї Батьківщини, потребують катарсису більше, ніж ті, кого запроторено за дріт. Самою музикою, навіть і дуже талановитою, тут не даси

ради. Я вірю в магію імен. Мені здається, що імена Андрія Синявського, Кроніда Любарського, Надії Світличної випромінюють світло, і чи жевріла б у нас бодай слабенька надія, якби число цих імен не збільшувалося?

ХТО БОЇТЬСЯ ГІЧКОКА?

Потроху надолужую втрачене. Читаю й бачу те, про що, живучи в Союзі, знав лише з чуток. У лютому в третій, місцевій програмі показували ретроспективу фільмів Росселіні. У березні перша програма розщедрилася на славнозвісного Гічкока. Хоч його фільми в Радянському Союзі ніколи не йшли, ім'я його відоме багатьом аматорам кіна. Про Гічкока час від часу писали і пишуть далі. Пишуть, своїм звичаєм, усе те саме: Гічкок — плідний, але не вишуканий, Гічкок — свідоцтво виродження буржуазного мистецтва і, найголовніше, Гічкок — король фільмів жаху, від яких ледве чи не все зло й болячки Заходу: і висока злочинність, і моральний розклад... зрештою, ті критики, що серйозніші й вишуканіші, слідом за західними кінознавцями, розрізняють Гічкока "малого" й Гічкока "великого". Перший — автор численних комерційних фільмів, другий — творець таких знаменитих стрічок, як "Птахи", "Психо".

З Гічкоком мені пощастило більше, ніж майже всім моїм співвітчизникам: багато років я жив у західноукраїнському місті Чернівцях, недалеко від кордону з Румунією. У Чернівцях майже всі власники телевізорів добудовували на дахах додаткову антену і ловили телепрограми з Румунії. Так, затаївши подих, я разом з усіма європейцями, за винятком своїх співвітчизників і албанців, спостерігав перші кроки американських космонавтів на Місяці. Так я побачив стрічку французького режисера Алена Рене "Гірошіма — моя любов". Так я побачив і перший для мене сорокахвилинний фільм Гічкока, радше дотепний, ніж страшний. Сюжет цього фільму я майже не пам'ятаю, зате пам'ятаю кругловидого, голова-того творця, самого Гічкока, що сам представляв сви фільм.

І от тепер я побачив, з понад п'ятнадцятилітнім запізненням, "Птахів". Я чомусь сподівався побачити якусь гльобальну війну людей і птахів, щось у стилі Герберта Велза чи Сальвадора Далі. Мені уявлялося, що в цій гігантській війні якісь супермени будуть відбиватися від металевих птахів, схожих на прибульців з інших плянет. Від цієї, моєї власної вигадки, бутафорії дихало радше нудьгою, ніж захопливими, повними драматизму подіями. На щастя, я помилився. На щастя, Гічкок виявився зовсім не таким, яким його намагалися показати в журналах "Советский экран" чи "Искусство кино". У його фільмі ходять, розмовляють, цілуються не супермени в панцерах чи скафандрах, а звичайні люди, що

живуть у селищі. Дорослі працюють, діти вчать в школі. І от у життя цих людей раптово починають втручатися птахи, виглядом схожі на чайок, зі справжніми крилами й пір'ям. Вони й раніше літали, але ніхто не звертав на них особливої уваги. Поступово птахи все більше й більше множаться. Під кінець фільму вони гронами звисають з дерев, дахів, парканів, вкривають землю. Птахи ці не бояться людей, сочать біля школи дїтлахів, залітають у помешкання і клюють, клюють, поки закривавлена жертва впаде мертва. Люди намагаються відбиватися — чим трапиться під руку, але вони слабкі й безсилі. Врешті птахи перемагають: люди кидають свій дїм, кидають усе і виїжджають.

Одначе головне, на чому тримається фільм, переповісти неможливо. Я маю на увазі ту атмосферу тривоги, напруження, страху, яку Гічкок майстерно створює то поривами вітру, то брижами на воді, то тінню дерева, то безлюдним ландшафтом. Гічкок апелює не так до нашого розуму, як до почуттів. Мені здається, у людини є якийсь атавістичний потяг до птахів, до їх дару літати, до досконалої конструкції їх тіл. Але є в людині й атавістичний страх перед птахами, перед їх гострими дзьобами й беручкими кігтями. Особливо страшні бувають птахи в дитинстві. Не одного героя пригодницьких романів, які я читав давно-давно, заніс у кігтях якийнебудь гриф чи кондор. Цей страх відчували й стародавні греки: не дарма в їх мітології птахи — це крилаті потвори грифи з головою орла і тулубом лева, або сирени, теж крилаті істоти з жіночою головою, що співом заманювали мореплавців у небезпечні, погибельні місця. Гічкок добре відчуває людські затемнення, глибини, затони, усе те, що тепер звично називати підсвідомим. І мені здається, що ми, глядачі, завдяки Гічкокові пригадуємо, навіть не завжди усвідомлюючи це, своє поганське минуле, свій кореневий, споконвічний зв'язок з сірим вовком, темним бором, синім морем. Зрештою, я зовсім не виключаю того, що комусь фільм "Птахи" здається просто притчею. Притчею про слабкість і тендітність людини, про її безпорадність. Так, "Птахи" — це і притча...

Мабуть, разом зі мною бачили цей фільм і мільйони західніх німців. Можливо, те, про що думав, що відчував я, відчув і хтось з них. І все ж ледве чи хтось з тих, хто сидів при екрані, подумав ось про що: чому фільми Гічкока, навіть ті, що їх визнано великими, не потрапляють до радянського прокату? Німцям вистачає своїх проблем, своїх болючих питань. Але в мене виходить завжди так: те, що бачу тут, на Заході, обов'язково зіставляється з тим, що діється у нас, в СРСР. Скільки разів читав я про аморального Гічкока і його "фільми жахів"! Як охороняли й охороняють усіх нас від "фільмів жаху" цього "божевільного, божевільного, божевільного світу". Я замислююсь уже над іншим: не над тим, чому

Гічкока нам не довелося побачити, а над тим, що взагалі для нас означає слово "жах". Мої батьки знали це слово без лапок. Для СРСР двадцяті, тридцяті, сорокові, початок п'ятдесятих були роками не становлення школи "фільмів жаху", а найсправжнішим, найдостеменнішим жахом. Не птахи закрювали мого діда. Не птахи заарештували мого дядька. Чи нам боятися Гічкока?

Так завжди стається: талановита книжка чи фільм не тільки дають нам насолоду, але й нагадують про болюче, тривожне, печуче. Я от і подумав про те, що ж це таке — жах?

ПРИГАДУЮЧИ ВІРШІ

Якось я побачив з вікна, як мій сусіда, літній німець, викотив на подвір'я велике корито і підставив його під розтруб ринви. Сусіда був у дощовику і високих гумових чоботях, бо за вікном на всю силу цебенила злива. І якщо я перед тим увесь час думав про те, що ось уже місяць я перебуваю на еміграції, і ці думки гнали мене з міста до міста, то, побачивши корито, підставлене під ринву, я раптом відчув: я дома. Можливо, цієї миті зовсім не знайомі мені люди, теж чиїсь там сусіди, викочували на своє чернівецьке, одеське чи київське подвір'я бочки, цебри, тази, бо дощова вода всюди в ціні.

З наступного ранку я почав їздити до маленького іграшкового міста Боппарду навчатися німецької мови в місцевому Інституті ім. Гете чи, як називають його німці, Гете-інституті. Щоб потрапити до Боппарду, мені треба було щоранку перетинати пороном каламутний Райн. І саме цей порон охолодив мою еміграційну лихоманку. Він був такий засмиканий, такий обшарпаний, що я не міг не відчувати, що ніяке нове життя в мене не почнеться, а що буде продовжуватися моє попереднє, моє улюблене життя.

У Гете-інституті я знову став студентом. Знову почав переглядати навчальні фільми, тільки вже не англійською, як колись, а німецькою мовою. Знову почав записувати в лябораторії на магнетофоні фонетичні вправи, і знову рвалася під найпотрібнішу мить плівка, а я клеїв її і потім відмивав пальці від білястої луски. У Гете-інституті всі студенти чужинці, і мета у них у всіх одна — вивчити німецьку мову. Серед них є лікарі-араби і турки-інженери, які хочуть працювати в НФР, юнаки з Африки й Латинської Америки, що мають намір вступити до університету, робітники-пакістанці, є й жменька політемігрантів — з Румунії, Чіле, є навіть американці, одержимі пристрастю ширити серед німців баптизм.

У моїй групі було дванадцять осіб. Я швидко потоваришував з п'ятдесятлітнім румуном: ми добре розуміли один одного, хоч знали не більше сотні німецьких слів. Правда, коли я питав його про дисидентів у Румунії, він відповідав: "Немає й бути не може". Я

називав йому прізвиська, наводив дані "Міжнародної амнесії", але румун твердив своє. Він просто не міг собі уявити, що можна було і на його батьківщині бодай спробувати жити не по-конформістському. Він навіть ображався на мене: пощо, мовляв, розповідаєш мені казки про країну, де я прожив усе життя.

Часто розмовляв я і з турками, майже суцільно лівими інтелектуалами. Вони безперервно сипали штампами газетного жаргону: імперіялізм, капіталізм, реакція, неоколоніялізм... Це скидалося на якусь лінгвістичну хворобу. Я намагався настирливо пробитися крізь цю кору до здорового глузду, до фактів. Я змушував себе бути терплячим, але одного разу зірвався. Один турецький дизайнер повчав мене: "На сімдесят відсотків Сталін мав рацію, тільки на тридцять помилявся". Отак були вираховані з точністю до одного відсотка наші жахи, наші смерті, наші втрати. Я не витримав і закричав: "Знаєш що, знаєш...", але далі мені не вистачило німецьких слів.

Було в нашій групі й троє японців. Училися вони пильно, і через них решті студентів теж доводилося багато працювати. Спочатку через незнання німецької мови я зовсім не міг спілкуватися з японцями. Ми тільки обмінювалися усмішками. Але поступово почали розмовляти. Я потоваришував з фройляйн Йонегара, викладачкою японської мови й літератури. Якимось ми просиділи годин зо дві після лекцій, згадуючи з пам'яті гайку Такубоку Ісікави (1871-1912). Спочатку я пригадував собі російський текст, потім перекладав його на незугарну німецьку, і тоді фройляйн Йонегара, вхопившись за зрозуміле слово чи речення, протуркотіла мені оригінал. Ми робили вигляд, що перевіряємо число складів оригіналу й російського перекладу, але гадаю, справді нам було радісно від того, що ми любимо того самого поета і що ми обоє знаємо його напам'ять і говоримо про нього десь у чужій для нас Німеччині. Я читав:

Жалюгідна, на сірому папері
Газета рідного краю...
Розгортаючи ранком листки,
Я звично знайшов
Помилки.

І поки фройляйн Йонегара намагалася відгадати, яке гайку я прочитав, я думав про своє: про недавню посилку, що прислала мені мати. У посилці були хохломські ложки. Мати загорнула кожну ложку в газету. Я розгладив ці газетні клапті і зрозумів, що це газета мого рідного міста. Газета по-давньому брехала, по-давньому читати її було неможливо. Але в цій газеті дуже довго, майже до смерті, працював мій батько. Праця була виснажлива, невдячна. Але все ж було в мене в дитинстві одне свято, пов'язане

з цією газетою. Напередодні Нового року влаштували ранок для дітей. Нас з братом вирядили і повели на ранок. Спочатку все було статечне, вірші про партію, подарунки. А потім редакційний завгосп відкрив старий рояль, і мій батько, на наш подив, сів до рояля і почав грати. Він грав і співав щось зовсім не радянське, і всім дітям дуже подобалися його недитячі, навіть з якимось присмаком дорослих таємниць мелодії: "Доміно, доміно, будь веселе, не треба тужити..." Цього гайку фройляйн Йонегара так і не пригадала. Я прочитав ще одне:

Не забути мені
Його обличчя!
Під поліцейською охороною
Вулицею йшов до тюрми чоловік
І легенько собі посміхався.

Це гайку я сам пригадав лише напередодні: у моєму рідному місті на початку грудня заарештували мого друга. Перед арештом влаштували обшук. Дванадцять годин нишпорили по всіх кутах, простукували стіни. Вилучили картотеку українських політв'язнів, запханих до спецпсихлікарень, і вивезли стос віддрукованої на машинці лірики, російської, української. Мене мучить ось яка думка: ці люди, що роз'юшено полюють за віршами, бодай на мить, бодай раз у житті чи почувають себе мракобісами? Мені сказали телефоном адресу тюрми, куди замкнули мого друга, і я відразу написав йому листа, не тому, що сподівався, що лист цей дійде, а тому що хотів написати йому. Я морочився, що ж таке написати, щоб цензура, бодай після суду, пропустила мого листа. І я переписав для друга вірш грецького поета Константина Кавафіса, який прочитав і яким утішився того самого дня.

ЇХ ПОЧАТОК

Задоволення їх ненормальної хтивости
завершене. Вони встали з матраца
й одягаються з поспіхом, не розмовляючи.
Залишають дім поодиночі, скрадаючись,
якось напружено йдуть на вулиці, ніби
відчуваючи, що щось таки зраджує в них,
на якому ліжку качались вони ще недавно.

Та саме так життя мистця набирає свого.
Завтра, позавтра, роки пізніше могутні вірші
укладуться, а початок їх — тут.

О, фройляйн Йонегара знала це гайку, звичайно ж — про людину, яку ведуть до в'язниці. Тут вона сама прочитала мені якогось чергового вірша по-японськи, переклала на німецьку, і я з радістю впізнав:

Російське ім'я
Соня
Я дала доньці своїй,
І радісно буває мені
Часом покликати її.

Місяць пізніше фройляйн Йонегара принесла мені томик Таку-боку Ісікави, спеціально надісланий на її прохання з Кіото її молодшою сестрою. Я відкрив книжку й побачив стовпці гієро-гліфів, подібних на сліди тендітних, боязких птахів. Мені здалося, що я чую цвірінькання і щебет. Наступного дня я подарував фройляйн Йонегара хохломську ложку. Японка манірно подякувала мені і сказала по-японськи:

Жалюгідна, на сірому папері,
Газета рідного краю...

Я чомусь зрозумів, що вона сказала...

ПОРТРЕТ МИСТЦЯ В ПОХИЛОМУ ВІЦІ

Як відзначити сімдесятп'ятилітній ювілей шановного майстра, чиї картини являють собою гордість і прикрасу найбільших музеїв світу? Мабуть, належить влаштувати урочисте вшанування ювіляра, запросити почесних гостей, прочитати відповідну лекцію, яка поєднувала б у собі професійний блиск і стриману сердечність. Звичайно ж, конечно ці урочистості увічнити на кіноплівці і пізніше показати їх у телевізійних програмах усіх цивілізованих країн світу. Усміхнений сивоголовий майстер, поцілунки на сцені, апльодисменти залі.

Шановному майстрові, про якого мова, якому виповнилося сімдесят п'ять, на ім'я Сальвадор Далі. В середині травня західньонімецька телевізія показала фільм, зроблений французами, про видатного мистця. Парадна пристойність у цьому фільмі й не ночувала. Сальвадор Далі виявився вікостійким. Він сам зфільмувався в ролі Сальвадора Далі, чий образ він творив усе життя, і від образу якого він не захотів відмовитися навіть на восьмому десятку.

З першого ж кадру ми впізнаємо легендарного еспанця: нарочито вибалушені очі, самовдоволений усміх і незмінні, закручені вгору вуса, схожі на диявольські ріжки. Це він, ексцентрик, кльовн, сексуальний маніяк, поет, цинік, дитя, геній. Він знову намагається шокувати всіх і все. Дивно, але це йому вдається: про скандальні вибрики Далі написано не менше, ніж про його творчість. Блазенство — не так маска знаменитого мистця, як сама природа його обдарування; естетична провокація — не вигадка, а єдино можливий для Далі спосіб творчости.

Говорити про головне побіжно, ніби не поважно, на грані, а то й за гранню розумного, танцюючи на лезі бритви — чи не так говорили блазні і скоморохи за всіх часів? Але все ж — говорили про головне.

Коли я чую або пригадую щось про Далі, то передусім думаю не про те, що він паяц, а про те, що він трудівник, що все своє життя він працював, не опускаючи рук, що мальовничий світ, створений ним, одна з найточніших, якщо не найточніша, з відбиток нашого часу і нашого світу. За його полотнами і через сотні років люди будуть говорити про наш вік, як ми говоримо на підставі шедеврів Леонардо й Мікель-Анджельо про добу Ренесансу. І коли комусь здається, що в картинах Далі занадто багато жорстокости, якогось метафізичного жаху, сваволі плоті, м'яса, вогню, то я відповім: вони не жорстокіші від того часу, за якого припало жити нашим батькам, нам самим, та й дітям нашим.

У ювілейному фільмі Далі декларує, а не доводить, викрикує, а не переконує. Він з'являється то в кителі морського офіцера, то в убранні ґранда, то в блазеньському ковпаку. Він скаче, бовтається в воді, бризкає слиною і фарбами, цілує свою дружину росіянку Галю. Усе життя мистця було спробою перетворити те саме життя на естетику, на гру його уяви. Далі не так вкладав своє життя в творчість, у своє мистецтво, як, навпаки, тягнув творчість у своє життя. Виходило, наче б вона творила Далі, а не він її. Таке самозахоплення, така віра в примат краси робили його лицарем мистецтва. Заради мистецтва він пожертвував етикою, громадянським сумлінням і через це в житті був далеко не лицарем. Коли в Іспанії переміг фашизм, Далі вислав навздогін Буньюелеві, що пішов на еміграцію, талановитому кінорежисерові, своєму другові і сподвижникові, телеграму приблизно такого змісту: "З переможе-ними не співробітничай". Сполучні, сполучні в мистецтві геній і аморальність...

З фільму трудно, просто неможливо скласти враження про малярство мистця. Для цього треба бачити його картини в натурі. Мистецтвознавці часто пишуть про непогамовану фантазію Сальвадора Далі. Я ладен погодитися, що слово фантазія доречно стосовно Далі. Він мислить і бачить метафорично. Я наведу приклад з славетної кінострічки "Андалузський собака", створеної спільно Далі з Буньюелем давно-давно, на світанку сюрреалізму. За дією фільму одному з персонажів різанули бритвою по оку. Відразу ж слідом за цим епізодом іде такий кадр: хмарка, що пролітає по нічному небу, своїм крайком ніби ріже місяць. Зіставлення бритви й хмаринки очевидне. При чому, для творців фільму в цьому монтажі важливий не сенс, не сюжетний хід, а ствердження нової образної мови, нової поетичної і кінематографічної пластики. Далі назавжди лишився вірним цій знайденій

мові. Звичні для нього лінії й форми породжують у ньому дивовижні асоціації, і він, ніби забуваючи про джерела образу, вихлюпує на полотно химеричні породження цього образу. Це й можна назвати фантазією Далі. Але от слово "непогамована" у стосунку до фантазії мистця здається мені невдалим. Фантазія Далі саме надзвичайно виміряна, його образи майже математично точні. Створений ним світ, за всієї його несподіваности й дивовижности, здається мені раціональним і холоднуватим.

Ще про одну прикмету Далі-мистця. У нього абсолютне почуття простору. Якимсь чудом він уміє розміщувати на полотні всі предмети й об'єми таким чином, що саме співвідношення предметів створює той дивовижний, притаманний лише художнім видавам Далі простір, який існує не за законами Евклідової геометрії. Дивлячися на полотна Далі, я не раз ловив себе на тому, що мені робиться трудно дихати. На мене діяло повітря його картин, точніше — відсутність цього повітря. Я назвав би безповітряний простір Далі — запаленим вакуумом.

Навіть схоплюючи, навіть ніби розкладаючи на складові частини світ Далі, відгадати таємницю чару його полотен неможливо. У цій таємниці, у неможливості відгадати її, мабуть, і криється притягальна сила таланту, мистецтва, поезії.

Французові Жан Крістофові Аверті пощастило створити талановитий фільм про Далі завдяки тому, що він підпорядкувався естетиці маляра. Я закінчую свій шкіц і відчуваю, які несміливі, кволі мої слова у порівнянні з мазками Сальвадора Далі. Але хіба замислювалися б ми над власною несміливістю й квалістю, якби поруч з нами не було таких мистців, як Сальвадор Далі?

ЧАС ПІСНІ

Майже щонеділі в програмі західнонімецької телевізії я бачу концерти зірок естради. Джонні Голідей, Пол Анка, Елвіс Преслі. Я пишу ці імена, а здається, що вигукую. Такі вже це голосні імена. Багато років вони горіли в моїй свідомості вогненними літерами поруч з іншими газетними бльоками, рубриками, шапками: ЇХ ЗВИЧАЙ! ЕЛВІС ПРЕСЛІ! ПРОСТИТУЦІЯ І НАРКОТИКИ! ДЖОННІ ГОЛІДЕЙ! ЗА ФАСАДОЮ "ВІЛЬНОГО СВІТУ"! ДЖІММІ ГЕНДРІКС! ІНФЛЯЦІЯ! БЕЗРОБІТТЯ! ПОЛ АНКА! Їх обзивали ідолами, кумирами, і я був просто не в спроможності думати про них як про музик, співаків. Коли я чув: "король рок-н-ролу", я мимоволі думав не про музику. Я уявляв собі ревище в залі, яке глушить чи то акробата, чи співака, що скаче по сцені, гарячкове миготіння світла, розбиті на друзки стільці... Дивно, усіх цих співаків можна було впіймати через радіо, і я навіть ловив їх і іноді слухав, але

однаково й досі, як скажуть: Джиммі Гендрікс, — у моїй свідомості спалахують вогненні метрові слова: ЗА ФАСАДОЮ... ШАЛЕНИЙ, ШАЛЕНИЙ... ЗЛОЧИННИСТЬ...

От лише з Елвісом Преслі пов'язаний у мене один дитячий, ніжний спогад — спогад про перше кохання. Мені було два-надцять. Я був закоханий у Тетянку, сімнадцятилітню сестру мого однокласника. Тетянка вже працювала в "Пасажі", у відділі грам-платівок. Я довго простоював біля її прилавка, удаючи, що безмежно захоплений музикою. І от одного разу вона таємниче нахилилася до мене і прошепотіла: "Хочеш Елвіса Преслі? Це король рок-н-ролу!" Я, звичайно, хотів, я був захоплений кожною Тетянчиною пропозицією. Я прожогом побіг додому, випросив у матері десять карбованців старими і невдовзі знову повернувся додому, несучи в руках загадковий газетний пакунок. Природно, в "Пасажі" Тетянка не дозволила мені навіть глянути на моє надбаня. У пакунку виявилася якась гнучка, якась саморобна, кольору гречаної каші платівка з дірочкою посередині. Я слухав цю несправжню платівку, але думав зовсім не про рок-н-рол, а про Тетянчин довірливий шепіт.

Тепер я чую й бачу на телевізійному екрані всіх цих "ідолів і кумирів". Дехто з них уже навіть не живе, інші помітно постаріли. Колись кожному з них пощастило сказати, прокричати, проспівати своє, нове слово. І я гадаю, що за це їм апльодували, їх божествили. Колись кожному з них пощастило щось відкрити в собі, а значить, і в своїх слухачах. З почуттям жалю, ледве не співчуття я сприйняв концерт Пола Анка й один з найостанніших концертів нині вже небіжчика Елвіса Преслі. Публіки було багато, але майже всім присутнім, як і співакам, було під, а то й за сороківку. Пол Анка й Елвіс Преслі співали, ніби оглядаючися на свою колишню славу, вони ніби підморгували своїм шанувальникам: мовляв, упізнаєте, це я, ваш улюбленець, а це ваші улюблені пісні. І публіка добрішала і м'якла, вона впізнавала в старих піснях свою юність і свою любов. Ось які це були елегійні концерти з гіркуватим присмаком суму за втраченою молодістю.

У юності мені завжди здавалося, що Захід при кінці сорокових — на початку шістдесятих років жив, як ми: голодно, вбого, безталанно. Не так воно було. Можливо, хтось голодував у Німеччині, в Італії. Але хіба можна назвати безталанними роки Росселіні й Вісконті? Чи час, коли молодий, коротко обстрижений демобілізований солдат Джером Селінджер закінчив свою книжку "Над безоднею, в житях"? У моїй хаті чомусь завжди було влучене радіо. Я з дитинства добре знав усі радянські пісні й їх виконавців. Певно, мені вже ніколи не забути двох тодішніх, початку п'ятдесятих, славетних: Бунчикова й Виноградова. Я не можу та й не хочу присікуватися до їх голосів. Співали Бунчиков і

Виноградов чисто, добре поставленими голосами. Але які ж ці голоси були безликі, які ж правильні й дистильовані! У ті роки я жив на Забайкаллі, у місті Читі. Про телевізори там не було й згадки. Цікаво, як виглядали Бунчиков і Виноградов? Як вони були одягнені: у сталінки? у габардинові пальта? у каракульових папахах? Чи це були взагалі не люди, а якісь радіогомункулуси? В одного фантаста є роман про голову якогось професора Довеля. Голова ця жила без тіла, на якомусь штативі. Може, Бунчиков і Виноградов — це теж вигадка фантаста, а голоси — голосні, чіткі, прозорі? Співали вони завжди бадьоро, хоч жилося тоді дуже, дуже погано. Коли майбутній історик захоче оцінювати повоєнне радянське життя, йому належить таки послухати записи Бунчикова і Виноградова. Слова їх пісень обдурюють, брешуть, але дух часу втілюється в зовсім іншому: у повній відсутності індивідуальності цих піснярів. Вони виконали замовлення доби: гнали з своїх пісень самих себе, своє дитинство, свою любов і лишали тільки голос, а ще точніше: звучання голосових зв'язок. Що може бути чужіше мистецтву, творчості?

У середині п'ятдесятих надійшла відлига. Мій батько зняв сталінку. Тисячі батьків зняли сталінки. Дихати стало легше. З'явилися десятки, та ні, сотні співаків. Одягалися вони модно, як тоді говорили — стильно. Руки в них розв'язалися, ноги навчилися відбивати такт музики. Я пам'ятаю одного з таких співаків. Він приїхав до нашого міста з Києва. Він був одягнений як чужинець, волосся напوماджене, краватка оселедцем. Я був просто зачарований. Як зачарований, я вслухувався, я поїдав його очима. Він співав: "Веселий хлопець із Джакарти веселіший від усіх", і я вірив, що нема нікого в світі веселішого від хлопців з Джакарти. Гасло світло, промінь прожектора вихоплював на сцені силуету мого божества. Він поволі йшов, піднявши ковнір піджака, засунувши обидві руки глибоко в кишені. Його сумно-мужньому голосові не можна було не вірити: "Вночі самотній на вулиці темній, засунувши руки в кишені, блукаю..." Це була пісня чи то американського, чи французького безробітного. У слухачів починало пекти під грудьми: усіх надило й приваблювало далеке американське життя. Де ж поділися всі ці напوماджені халтурники? І співали вони фальшиво, і смак у них був поганий, а однаково я згадую про них як про людей, а не як про гомункулусів.

Мені здається, про ту коротку добу відлиги, коли так жадібно дихалося, найліпше не написано, а проспівано. Проспівано одним поетом на ім'я Булат Окуджава. В його словах, у його голосі, як ні в чийому іншому, — те жалюгідне хлипання свободи, яке, за хвацьким висловом Еренбурґа, почали називати відлигою. І що далі ми від кінця п'ятдесятих, то виразніше чути мотив приречення й розпачу, ніби якийсь каліка співає. Про той час написано багато

книжок, накручено багато фільмів, а от, здається, най-талановитіше з усіх про нього проспівано тендітним голосом Булата Окуджави. Доба Петра впоїлася в національну культуру Петербургом. Наступні епохи визначені іменами письменників: Пушкіна, Достоевського, Толстого. Середина п'ятдесятих років, наше вчора і позавчора, була зоряною годиною пісні, пісні Булата Окуджави. Тим то Елвіс Преслі і Пол Анка про мене тільки сучасники Окуджави.

*З російського рукопису
переклав Іван Кошелівець*

СІЛВІЯ ПЛАТ

ТЮЛЬПАНИ. ВІВЦІ В МРЯЦІ

ТЮЛЬПАНИ

Тюльпани надто хвилюючі, тут — зима.
Глянь, як біло довкола, як тихо, як засніжено.
Вчуса спокою, лежачи тихенько, в самоті,
так, як світло лежить на білих стінах, на ліжку, на руках.
Я — ніхто; я не маю діла із вибухами.
Я віддала своє ім'я і одяг щоденний — медсестрам,
свій життєпис — анестезіологові, тіло — хірургам.

Мою голову підперли між подушкою і простирадлом,
як око між повіками, що не можуть зімкнутися.
Чоловічок, дурний, мусить сприймати все.
Медсестри ходять і ходять, не заважаючи,
в білих чіпках, немов чайки, що прямують з моря на сушу,
роблять різні речі руками, кожна з них — те саме,
незмога сказати, скільки їх тут довкола.

Сілвія Плат (Sylvia Plath) народилася в Бостоні 1932 року, в родині професора Бостонського університету Отто Плата. Освіту здобула у Коледжі Сміт (ступінь бакалавра з відзнакою в 1955 році) та в кембріджському університеті, в Англії (ступінь магістра в 1957 році). Дебютувала збіркою поезій "Колос" у 1960 році. Пізніше вийшли ще збірки: "Аріель", "Через воду", "Зимові дерева", "Незібрані поезії". Була теж автором однієї повісти. Отримала нагороду "Мадмуазель" за прозу в 1953 році, нагороду Ірини Глескок за поезію (1955), нагороду Бес Гокін від журналу "Poetry" в 1957 році, першу нагороду за поезію на Челтенгемському фестивалі в Англії в 1961 році.

Англо-американська критика дала високу оцінку поезіям Сілвії Плат. Критик Джордж Стайнер твердить, що від часу Ділана Томаса жадна поетична збірка не справила такого разючого враження на критиків і читачів як "Аріель". Він уважає, що поезії Сілвії Плат уже стали легендою, що вони "гіркий тріумф — доказ здатності поезії надавати реальності більшої тривалості уявного".

Сілвія Плат від 1956 до 1962 року була одружена з британським поетом

Моє тіло для них — камінчик, піклуються ним, як вода
піклується камінцями, що по них пропливає, вигладжуючи їх
ніжно,
несуть мені отупіння в блискучих своїх голках, несуть мені сон.
Я загубила себе, і багаж мій мені набрид —
моя лякерована торба, мов чорна скринька на ліки,
мій чоловік і дитина усміхнені на родинному фоті;
їх усмішки зачіпають мене за шкіру усміхненими гачками.

Я занедбала справи — тридцятилітній вантажний човен —
вперто держуся за ім'я своє і адресу.
Мене позбавлено любих мені асоціацій.
Гола, застрашена, на зеленій подушці з пластмаси, на возику,
я бачила, як зникають з виду порцеляна, обруси, книги,
все залила вода і покрила мене з головою.
Я — мов черниця тепер, не була ще такою чистою.

Квітів я не хотіла, я лиш хотіла лежати
із руками піднятими і бути зовсім порожньою.
Як вільно це, не уявляєш, як вільно —
спокій такий великий, аж запаморочливий,
і нічого не вимагає, хіба ім'я на карточці тощо.
Ось так мертві доходять. Я уявляю,
як замикаються їм уста, прийнявши таблетку причастя.

Тюльпани занадто червоні, від них боляче.
Крізь дарунковий папір я чула, як вони дихають
легко, крізь повивання білі, мов страшне немовлятко.
Червоність їхня перекликається з моєю раною.
Вони — делікатні: здається, пливуть у повітрі,
та мене придавили вагою язиків своїх кольорових:
тузінь червоних важелів з олова мені на шию.

Раніш ніхто не пильнував мене. Тепер пильнують.
Тюльпани обертаються до мене і до вікна за мною,
де раз на день світло поволі поширюється, поволі звужується,
і я бачу себе: пласку, смішну, паперову силуетку,
між оком сонця і очима тюльпанів,
я не маю обличчя, я хотіла себе знеобличити.
Живучі тюльпани з'їдають запас мого кисню.

Тедом Юзом, жила з ним та двома дітьми в Англії. Покінчила життя самогубством у 1963 році.

Переклади із збірки "Ariel", Нью-Йорк (Harper & Row), 1961, 1965;
друкуються за дозволом Теда Юза.

Поки вони не прийшли, повітря було спокійне:
туди й назад, віддих за віддихом, без клопоту.
А ось тюльпани виповнили його, як гамір,
тепер повітря вирує довкола них так, як ріка
вирує довкола потопленого, в червоній іржі, мотора.
Вони концентрують мою увагу, яка досі
вдоволялась самою грайливістю без жадного зобов'язання.

Стіни, здається, теж стають теплішими.
Тюльпани повинні бути за ґратами, мов небезпечні тварини,
вони відкриваються, мов рот якогось великого kota з Африки.
Я чую знов своє серце: воно відчиняється й замикається,
червона його миска розцвітає любов'ю до мене.
Пробую пити воду — вона тепла й солона, мов море,
і походить з країни, що далека така, як здоров'я.

ВІВЦІ В МРЯЦІ

Горби відступають у білість.
Люди чи зорі
дивляться сумно: вони невдоволені мною.

За поїздом віддиху смуга.
О нешвидкий
коню іржавого кольору,
підкови, тужливі дзвоники —
від ранку чимраз то більше
ранок чорнішає:

квітка одна залишилася.
В кістках моїх тишина,
поля далекі серце мені розтоплюють.

Вони загрожують,
що поведуть мене прямо у небо,
в небо сирітське, без зір, у чорну воду.

*З англійської переклала
Марта Тарнавська*

НА НОВОМУ АФОНІ

Юрій Лавріненко

Кавказ, Кавказ! О что мне делать?

Борис Пастернак

Час і місце зустрічей: на спадах Кавказу в Чорне море

Ті незабутні зустрічі-розмови з Павлом Григоровичем Тичиною сталися послідовно двома нагодами: перший раз — ближче знайомство й розмови — на Новому Афоні в жовтні-листопаді 1931 р., коли я мав на три тижні профспілкуву "путівку" в санаторію коли там лікувався і Тичина. Другий раз кількаразові зустрічі з Тичиною сталися по спільному повороті в Харків — у приватній робітні поета на переломі 1931-1932 років. Цим другим разом Тичина читав мені з недрукованого і нецензурованого продовження поеми "Сковорода".

Новий Афон, по-грузинськи Ахалі Афоні — колись монастир, тепер всесоюзна багатолюдна субтропічна санаторія на мальовничих узгір'ях кавказького узбережжя Чорного моря, поблизу Сочі і Гаґр. Ці райські місця ще зберігали свою праісторичну назву Колхіда. І ще в'язалися з ними праісторичні міти про Аргонавтів, що першими пропливли з античної Греції через усе Чорне море до цих берегів Кавказу, щоб здобути тут "золоте руно". Та ще, мабуть, десь чи не отут же на тих найвищих скелях Кавказу було на тисячоліття прикуто людинолюбця Прометея за кару, що без дозволу богів дав людям вогонь і майстерство.

Рік чи два тому я з товаришем уже раз відвідував цю казкову місцевість порядком пішої студентської мандрівки. Пішли навпрошки від Гаґр коло моря на ближчу найвищу верховину. Щоб можна було з одного місця глянути і на західні простори Чорного моря і на східні вершини Кавказького хребта. По дорозі прилучився іти з нами на гору вже не молодий викладач філософії у якійсь вищій військовій школі в Москві. Одразу ж я втягнувся в (завжди цікаву для

Перша частина триптиха "Павло Тичина і його поема «Сковорода». Зустрічі, розмови, тексти". Дальші частини триптиха будуть уміщені в наступних числах "Сучасности".

мене) філософську тему розмови з професором, яку він почав з ролі діалектики в пізнанні. Він досить скоро втомився і, втираючи піт з обличчя, раз-по-раз вигукував: "Ужасна та гора Ахун!" Такої гори в тих місцях і не пригадує. Скоро професор повернув назад до своєї санаторії. А ми з товаришем натрапили на горах на цікавого діда-самітника в кам'яній саклі-хатинці посеред маленького саду й городця. Він потрапив сюди ще в час передреволюційної колонізації українцями улюбленого ними чорноморсько-кавказького узбережжя від Кубані і аж поза Сочі. Ще вмів української мови; привітно частував нас медом із своєї невеличкої пасіки і зеленим солодким вином із свого виноградника. Сонце заливало світлом і теплом цей затишок українсько-кавказького орла. Питав, чи правда, що Україну насильними хлібоздачами призвели до голоду?

Зустрічі на віддалі

Тичина краще від мене знав Новий Афон, зокрема ж санаторію, де лікувався і раніше. Особливо любив він навколишні левади й краєвиди. Надто тепер, мавши ліжку в переповненій курортниками великій кімнаті, Павло Григорович здебільша тікав із книжкою в руках на прогулянки в нагірні сади чи вниз до моря. Звичайно кликав і мене з собою, певне, почувавши себе самітним серед тих курортників.

Дотепер властиво ми особисто ніколи не знайомилися, хоч бачили один одного в Харкові не раз. Одна така нагода була для мене досить безславна. Я ще з років навчання в Умані (1920-26) грішив подеколи писанням (для себе) віршів. Щоб позбутися раз на завжди цієї невідчпної поетичної мани, я наважився мій новий більше довгий, ніж добрий вірш (про революцію в Китаї) віднести саме в найкращий тоді журнал, "Червоний шлях". У редакційній кімнаті натрапив на самого Павла Тичину. З переляку пружом поклав рукопис перед ним на стола і втік, не сказавши ні слова. Знав же, що хто-хто, а Тичина вірша не пустить. З того часу ніколи не подавав до друку ні одного вірша, ні в який часопис, і вважав це за не абияку перемогу над власною слабкістю. Бо пам'ятався мені саркастичний вислів Хвильового: "на великому тракті з села до міста риплять вози, навантажені віршами".

Ще міг Тичина знати моє прізвище як автора трьох моїх перших літературно-критичних книжок. То були стислі літературні портрети: "Блакитний-Еплан" (Харків, 1929), "Василь Чумак" (Харків, 1930) і третій — "Творчість Павла Тичини" (Харків, 1930). Одного разу Володимир Гжицький при випадковій зустрічі в Літературному будинку показав мені примірник моєї книжки про Тичину з дружнім написом Павла Тичини, мовляв, — бачите, Павло Григорович дарує від себе вашу книжку про нього.

Основним моїм наміром у тому літературному портреті Тичини було нагадати масовому радянському читачеві про майже забуті поетичні вершини Тичини дорадянського ("Соняшні клярнети" та ін.) і з'єднати їх в одне з поезією Тичини як поета радянського ("Вітер з України", 1924). В основі Тичина був для мене поетом революції і національної і соціальної. Хоч книжка ця пройшла редакцію (з поправками) партійно-марксистського критика Володимира Коряка, а також і звичайну урядову цензуру, та кілька років пізніше, при другому моєму арешті, її долучено до моєї судової справи як речовий доказ для сумарного засуду на вісім років тюрми, табору й заслання з позбавленням права голосу.

Ближче знайомство і розмови з Тичиною

Отож, одного дня, ідучи в густому натовпі курортників з обіду в великій (колись церковній) залі-їдальні санаторії "Новий Афон", я раптом відчув на своєму плечі чийось легку руку. І привітний голос:

— Ви що ж, тікаєте від мене?

Питання було не безпідставне. Побачивши недалеко від себе в натовпі височеньку тонку постать Тичини, я старався непомітно пройти осторонь од нього, щоб не зустрітися віч-на-віч. Але Павло Григорович легенько взяв мене під руку і попрямував з натовпу на прогулянку до моря, мовляв, треба ж глянути на тутешній морський захід сонця.

Поки були поблизу люди й куці, — мовчав. А як вийшли на берег, де видно, що поблизу нема нікого — розговорився. Говорив різне, а переважно про важливі для нього речі, здебільша про українську історію...

(Беру в лапки тільки ті слова й думки Тичини, які найбільше врізались у мою пам'ять).

Якось у ході розмови він здивовано сказав:

"То, виходить, ви не знаєте навіть — що таке Крути?!"

Я признався чистосердечно, що й слова такого не чув.

"То може ви не знаєте, що таке і Кодня?!... О Боже, що ж то буде з нашою молоддю — як вона не знає історії навіть своєї власної країни!"

Міг би я тоді дошкульно відбитися за Крути запитанням: А навіщо ж ви дозволили упорядникам збірних радянських видань ваших поезій вилучити з них вашу поезію "Пам'яті тридцяти"? Тих тридцяти, що їх тіла з загальної кількості 300 поляглих під Крутами привезли до Києва і з почестями поховали на Аскольдовій могилі. Міг би... та тоді, наприкінці 1931 року, я не знав, що в Тичини була та поезія про спартанську загибель молодих крутян.

Але в питанні Кодні я іспит здав. Це ж те село Житомирського району на Волині, де чужі маґнати, не без сприяння царських військ,

зібрали і закатували (поступовим обрубанням членів тіла) тисячі полонених учасників гайдамацького повстання 1768 року. При цьому я навіть похвалився перед Тичиною історизмом моєї тоді готованої аспірантської дисертації "Український епос козацьких дум". Тичині сподобалося формулювання теми в заголовку і він вдав в розмову про епос взагалі.

Всіх його висловлювань не можу пригадати. Казав, мистецтво взагалі, а надто епічне і драматичне, вимагає від автора дозрілості духа, літ і життєвого досвіду. Щоб не закружилась голова над безоднею зображуваної трагедії і щоб міг поет в самісінькім осередді загальної погибелі добачити елементи тривалості і правди. Дещо з цього бачимо в Шевченкових "Гайдамаках", у "Слові о полку Ігоревім". Великої сили й дозрілості вимагає трагедійний епос. Треба б мати за плечима не менш як сорок літ, та здоров'я працездатного ще на стільки ж. Як у Сааді або Гете... Він часто бував жартівливий, всміхнувся й тепер, постукав себе по грудях, сказав, що йому вже набігло сорок і він почуває в грудях "шекспірівське дихання". Це був тільки якийсь натяк. Щойно пізніше по повероті в Харків Тичина покаже мені — як він уже з 1929 року відновив систематичну працю над продовженням-завершуванням своєї трагедійно-епічної поеми "Сковорода. Симфонія". Я знав, що вступну її першу частину як ніби увертюру чи задум до більшого твору він написав був ще в 1920-23 роках і тоді ж, 1923 р., опублікував — фактично без цензури — в журналі "Шляхи мистецтва". Той початок здійснення великого задуму поеми "Сковорода" як "віршованої трагедії" (мовляв Тичина) в пізніших радянських виданнях і перевиданнях поезій Тичини повністю не з'являвся і наче загально забувся, може не без бажання і самого Тичини. "Її не зрозуміють" писав тоді Тичина в листі до Миколи Зерова. Але тоді, з розгортанням неймовірного народобвиства в Україні, поет не злякався, що поему "зрозуміють" і тому засудять.

Казав тепер — головно епіка і драма впоруються безстрашно з найстрашнішим і найтрагічнішим матеріалом людської долі й смерті. Серед більших і дрібніших прикладів між іншим загадав, як Гомерів Одисей, по війнах і мандрах повернувшись до загарбаної оселі, перебив до ноги натовпи зазіхальників на його дім і Пенелопу... Та і наш Коцюбинський у "Тінях забутих предків" не схитнув набік од кривавої сутички тих двох гуцульських родів, Гутенюків і Палійчуків — як вони не могли розминутись з возами на вузькій гірській доріжці Карпат. Правда (і це, може характеристично для українського епосу), із тієї неминучої на вузькій стежці сутички родиться безсмертна любов Марічки з Іваном, а їх обох з природою. Та що родові конфлікти? — Забавка, як на наш сучасний в Україні досвід. Взагалі життєва трагедія нашого 20-ого віку належить може до найбільших в історії людства. Яке шалене, аж до

мазохізму, знелюдинення, самознищення людини й культури! Не охопить цього ні сувора зрівноваженість Гомера, ані ніжна проникненність Коцюбинського. Вони дають чар окремого самого в собі взятого моменту дійства життя і смерти. А нашу українську долю таким окремим моментом не схопити. Занадто часто повторюються катастрофи, наче зливаються назад і вперед безконечно... Ще з зародку ми постійно на межі життя і смерти... Вічна нероджена нація... Пам'ятаєте народний образ потерчат у Лесі Українки? Сам Бог не скаже, що це?...

Замовк. А мені далі думалось. Про це вже писав чи не писав поет? Пригадалися слова з поеми Тичини "В космічному оркестрі": "Трагедія космосу... Творця на власнім творі розіп'ятого"... "прометейно в майбутнє ридає і не вертається назад". Такий нещасливий Бог... До речі, в першій частині поеми "Сковорода" герой-філософ шукає "Бога щасливого" і навіть хвилево знаходить досконалий контакт із ним, та потім знайдений контакт виявляється непевним, і поет із своїм героєм пробиваються в дальші шукання.

Сучасну трагедію людини, — далі думав уголос Тичина, — не охоплять засоби не тільки клясичного епосу Гомера й Вергілія, а й новіші епіки Дантового "Пекла" й "Чистилища", ні Шекспірові трагедії, ані навіть "Фавст" Гете. Потрібне нове слово, нова синтеза і сила людини... А де ж вони в нас? Українці навіть готового — світових клясиків ще не переклали як слід на свою мову...

Я мовчки йшов поруч понад водою, приймаючи на ноги сплески хвиль і стараючися триматись кроку і думки Павла Григоровича. Між іншим він кинув думку про величезну цінність і вартість часу для людини, надто для української людини, бо наша українська доля дуже строга і не дає часу на виправлення помилок чи ловлення ґав. Казав, ми надто мляві. У нас слабке відчуття швидкоплинності і неповторності часу... Пробігають дні, роки, віки... "Ага! До речі, а вам скільки вже пробігло, здається, цілих 26! Ой, як багато, а що справді значного ви вже зробили чи робите?"

На тобі! Але я промовчав, та він і не чекав відповіді — вже летів на іншій лінії своєї думки. Між іншим сказав: "Усі поети поділяються на жіночих і мужеських". Сосюру назвав жіночим поетом, про себе не сказав, але не лишалося сумніву, що себе навіть у ліриці вважає поетом мужеським.

Ніби для відпруги тону розмови Тичина оповів напівісторичну анекдоту: нібито Бетговен і Гете, прогулюючися вдвох королівським парком, несподівано зустріли кавалькаду палацових вельмож на чолі з самим герцогом. Бетговен, не скидаючи капелюха, пройшов просто вперед, як ішов. Перед ним розступилися. Гете, навпаки, зняв капелюха і з поклоном відступив набік.

Тичина не вибирав між двома, йому сподобались обидва, а також і третій — герцог!

"Своє" в людині — і "чуже" в догматі

Орел. Тризубець. Серп і Молот... І кожне виступає як своє.
Своє ж рушниця в нас убила.
Своє на дні душі лежить.

Хіба й собі поцілувати пантофлю Папи?

Павло Тичина. "Замість сонетів і октав". Київ, 1920.

І зауважте, — продовжив Павло Григорович інцидент з Бетгове-ном і Гете. — Герцог — справжній володар. Дав дорогу Бетгове-нові. А сучасні вожді в жадобі за честолобством і владою переступають через трупи людей і поетів. Закортіло, бачте, перебудувати весь світ до дна — і то притьмом, за п'ятирічку в чотири роки. — Був це якийсь винятково гострий вибух з уст Тичини. Мушу сказати, що поза тим у наших розмовах Тичина був, сказати б, природно радян-ський.

Але про Сталіна сказав гостро й категорично. Мовляв, він ніяк не може "простити йому нищення України і Конституції Союзу Радян-ських Республік". Бож, як-не-як, а це був усе ж таки перший крок до впорядкованого співжиття самостійних республік Євразії. Тут Павло Григорович ніби ненароком заторкнув болючу струну недавнього минулого України. Він з особливим притиском зазначив, що "наш не-забутній" Василь Блакитний (і Микола Скрипник "теж наш міцний дід") разом з представниками інших республік не тільки підписали від України конституцію, а й уклали багато енергії та характеру, щоб вибороти в Леніна — з його підписом — дух і букву конституції з правами республік "суверенних", "рівноправних", "з правом виходу" тощо.

Хоч я був автором праці про Блакитного, та сказане Тичиною для мене було цілком нове, бо документи про вироблення консти-туції в роках 1920-22 були засекречені: ніяких суперечок за консти-туцію — усе ніби великодушно подарував Ленін (навіть супроти опозиції Сталіна й інших, теж, до речі, засекреченої). Щойно понад 30 років пізніше, після посмертної ліквідації культу Сталіна, трішки піднесено завісу над секретами. Яким же чином безпартійний поет Тичина міг про ті секрети знати? Очевидно, з першої руки Блакит-ного, друга молодости, активного з українського боку учасника тогочасних радянських російсько-українських змагань.

А, проте, Тичина, мав, очевидячки, свій власний погляд на Леніна та його спадкоємців, бо саме тоді, як Блакитний ішов до Леніна, Тичина опублікував свою знамениту "Антистрофу" про "поцілунок пантофлі Папи", про "своє на дні душі" і про "чуже", що "виступає як своє".

Зовсім інакше, як Тичина, поставилися до Леніна (в момент підписання конституції) Блакитний і Скрипник. Думаю — тепер! —

вони не те, що не знали, а просто таки не хотіли знати-відати про таку страшну можливість, щоб Ленін, пророк світової пролетарської революції міг бути циніком супроти власної місії — і все ж таки чи не єдиний він ішов на поступки власним тактичним гаслам про поневолені в старій імперії нації. Чи ж міг цей Ленін просто обігрувати українських комуністів і "трудящих"?

А Ленін якраз і обігрував: поза рамками конституції привласнив собі всі козирні карти тієї політичної розгри, а саме: *одну* для всіх республік керівну партію "диктатури пролетаріату", *одну* для всіх республік таємну поліцію, *одну* армію... І може тому, що Блакитний і Скрипник, як зрештою і сам Ленін, вірили в утопію марксизму, то все те тоді якось щасливо, майже ідилічно вляглося під одним омофором блаженної віри у святий марксизм.

Та коли після смерти Леніна всі його виграшні козирі опинилися єдиновладно в руках Сталіна, — той знищив конституційну утопію "суверенних", "рівноправних", а разом з утопією — і впертих утопістів (Власне, на цю зраду Тичина і пише, ніби як відповідь, другу і третю частини "віршованої трагедії" "Сковорода"). Цікаво, що в кінцевій сцені третьої частини Тичина показує, як Чорнобог просто на руках філософа спалює рукопис його основного твору — "утопія «Нова людина»" (Павло Тичина. "Сковорода. Симфонія". Київ, 1971, ст. 329).

Думається й тепер, при цих споминах, тяжка думка про не-проглядну загадку чи не всіх українських генерацій 20-ого століття: Яким чином у тайниках історичного процесу України десь на переломі 19 і 20 століть сталася *фатальна підміна "свого" в людині — чужим догматом*. Це підміна виробленої на підставі українського і європейського історичного досвіду може єдиної в Росії драгомановської теорії політичних прав та "вільної спілки" (диференційованої єдності в протилежність до абсолютної, тоталітарної). Сталася ця незвичайна подія — підміна політичних прав людей і націй — псевдоінтернаціоналізмом РСДРП(б), потім і СРСР під диктатурою комуністичних великодержавників-централістів. Не хочеться про це думати. Але здається, чи не з України і як першого невралгічного об'єкта Леніна-Сталіна — цей раковий опух розійшовся по тілу людства? І треба давати собі з цим раду, коли в нас його початок.

Ця підміна сталася не тільки в Скрипника, старого українського більшовика, якого замолоду втягло в так званий російський революційний рух. Торкнула ця фатальна підміна свого чужим і боротьбиста Блакитного, який чей же замолоду йшов у фарватері українського національно-визвольного руху. Це вже було відоме мені з біографії Блакитного, а тепер і Павло Григорович, при темі про друга його молодости в Чернігові, оповідає, як вони вдвох ще в семінарські роки були втаємничені в драгомановську "Вільну

спілку", в його критику централізму російських революційних партій, а також і в його історичні нариси, ЯК і ЯКІ виборено на Заході хартії прав і вольностей людини.¹

Пізніші шляхи політика Блакитного і поета Тичини не були однакові. Стихійна аграрна революція в національно-поневоленій Україні і повний брак будь-якого сенсу реформ в імперії скоро штовхнули Блакитного до есерівства, а потім і марксизму. Але в Тичини національно-визвольна революція міцно поєдналася з глибшим віддихом Відродження. Вже по закінченні семінарії в 1915 році, поет висловлює це в одній із ранніх поезій:

Дух народів горить, дух народів — "мов жрець".
Тільки в нас, як було: ті ж раби, ті ж підгінчі...
О прийдіть же, прийдіть, Маккавея мечі!
Спалахніте, вогні Леонардо да Вінчі!
.....
... Як я плачу по вас ..., вогні творчі да Вінчі".

"В серці у моїм. Вірші та поеми. Із недрукованого й призабутого". Київ, 1970, ст. 55.

Уже звідси в Тичини — прямиий шлях до ідеї відродження поневолених в імперії народів першої половини 1920-их років — аж у часи сталінської реставрації великодержавного шовінізму і винародовлення під маскою "дружби народів". Тій масці поет протиставив свій щит.

"Щити" незалежності

Ні жінку, ні мисль, ні океану
Ніколи нам не переховатъ в своїй кишені.

Сковорода. Симфонія, ст. 196.

Жартуй тепер і текстами товчи
слов'янськими, як в ступі просо, чей же
хоч одверну увагу. А зробиць
я те зроблю, що друзі доручили!

Там само, ст. 145.

Про цеє часто думав: родишся людиною, а вмреш
поетом — ну, чи не іронія!

З листа Тичини до М. Могиланського. "Радянське літературознавство", 1971, ч. 11, ст. 76.

Із розмов з Тичиною взагалі повівало на мене якоюсь гордою настановою поета на свою поетичну незалежність, героїзмом і

1. Вільноспілкова традиція жила в Чернігові і раніше молодости Тичини й Блакитного. Ще з кінця 1880-1890-их років там діяв політичний так званий драгомановський "Гурток молоді в Чернігові" за участю видатного

навіть далекоглядністю стратегії, націленої на перемогу, а може і на вічність.

Та невідступно муляла мене кричуща суперечність тієї настанови поета із тим, що Тичина щойно якого пів року тому опублікував витриману в душі генеральної лінії партії збірку віршів "Чернігів" (Харків, 1931). Нарешті я відважився на одвертість: мовляв, "пробачте мені, Павле Григоровичу, але якби ваш партійно-витриманий «Чернігів» з'явився друком два роки раніше — я не написав би ніколи свій підсумковий літературний портрет — книжку «Творчість Павла Тичини»". Павло Григорович рвучко припинив свою ходу і скинувся просто до мене гірким докором:

— І ви! — Це ж щит!

Витягнув руку перед себе і наче закрився долонею. Крізь розставлені пальці мигнув мені характерний поблиск його очей за славетним тичининським пенсне...

А він ще й далі пояснив: мовляв, саме щит, а не маска, що приховує нападсть... як у великодержавних шовіністів "інтернаціоналізм" і навіть, навіть! "дружба народів"... А про щит кожна енциклопедія вам скаже: щит — пристрій для самозахисту від смертельних уражень і замахів. І то не тільки в людей — взагалі в природі, навіть у рослин, як і в народній пісні співають: "А я на тій руті-м'яті щити позриваю". У людей же спредковіку вироблялось і вживалось дуже різноманітні щити — з дерева, лози, очерету, прядива, шкіри, потім кували щити і з бронзи та заліза. Ну, а з поета який коваль? Та й кувати вже ніколи. Бере їхні власні добрі слова, от хоча б "дружба народів" і — собі на щит. Та нехай же, нарешті, буде по-вашому!... А проте, кожний рішає, — як може.

— Я от прости ти не можу, — додав Тичина, — що найкращі, найдорожчі таланти цілого нашого Відродження Лесь Курбас і Микола Куліш (такі не приходять кожного століття!) одрізали всю правду ввічі і йдуть же просто на ешафот. Та ще й бравують такими заявами, що вуха в'януть... — Сказав і зразу ж схаменувся: мовляв, ні, ні не засуджую... — Абсолютні герої, таких не може бути багато, мені особисто цілком далеко до них... Одні — за всіх. Але хто ж піднесе з небуття їхню трагедію?! От і в Євангелії сказано: "Будьте мудрі як змії". А тим більше в нашій ситуації: Та переб'ють зразу всіх, як гусок, до ноги!

пізніше націонал-демократичного діяча Михайла Могиляньського (про це подаю в розвідці: Рух Вільної спілки, — "Український історик", 1976, ч. 1-4, ст. 26). Могиляньський писав у спогадах: "Тоді для мене Драгоманов явився надійним провідником між Сціллою доктринерського абстрактного космополітизму, що закривав очі на реальну дійсність, — і Харібдою вузького націоналізму" (там само). Тичина зберіг приятельські стосунки з Могиляньським, зв'язався в листах до нього в 20-их роках про свої творчі пляни і зокрема про хід праці над поемою "Сковорода".

Мене просто оглушили і присоромили ці нервові репліки Павла Григоровича. Я згадав собі, що й самого Тичину вже громили за подібну зухвалість ("націоналістичний опій" знайшли в нього); стало соромно — і як я міг ткнути пальцем у найглибшу душевну рану цього ніжного поета. І раптом уявилася мені безмежна на цілий світ самотність (навіть з боку власного народу й товаришів) та беззахисність поета перед лицем заглади геноциду. (З приводу цитати з Шевченка "за неї душу погублю" Хвильовий писав: "нас не зрозуміють: як погубити?").

Лесь Курбас і Куліш "сказали правду ввічі" (вислів Куліша в одній п'єсі) і пішли "шляхом на Голготу". Слідом за ними пішли на смерть інші найвідважніші — Косинка, Влизько, Буревій, Драй-Хмара, Зеров і чимало інших героїв.

Шаленість "останнього рішення" Тичини була в тому, щоб ціною смерті його як поета ("родишся людиною, а вмреш поетом", писав Тичина в листі до Могиляньського) поетично з'явити трагедію тих героїв у поемі "Сковорода" і тим духово надати їхній смерті доступу до майбутнього, якщо не до вічності. "Смертю смерть поправ". У християнській традиції сам Бог пішов на таку жертву. Алеж він був справжній Бог — мав силу воскресіння і вічності. А що ж і так званий "безсмертний" поет — він навіть не міг бути певний, чи вдасться йому написати таку поему і (якщо вдасться) пронести її архів у майбутні покоління. Надлюдськість такого "останнього рішення" Тичини була явна. Думаючи над цим питанням ще й на еміграції і не знаючи, чи поет справді донесе в майбутність старанно творений і бережений архів поеми, я помилково й метафорично означив ризиковану поставу поета як "гру з дияволом".²

Тим часом виявилось, що це була не тільки "гра з дияволом", а часткова перемога над ним, оскільки поет зумів передати в майбутнє архів поеми та виявив у поемі повне зігнорування боротьби з дияволом на його власних політичних позиціях, а обрав свою незалежну позицію "на верхівлях" поетичних і духових. Про це свідчить таке місце з третьої частини поеми. На ганебну пропозицію Чорнобога співпраці з ним герой поеми Сковорода відповідає:

Сковорода (заміряється коштуром)
Згинь, собако, згинь!
Не муч мене!
(На скелях насторожуються нечисті).

.....

2. Це було в доповіді на 25-ту річницю смерті Хвильового 13 травня 1958 року на літературному вечорі міжнародного ПЕН-Клубу. Див. есей: Література межової ситуації, — "Українська літературна газета", 1957, ч. 6. Переклад польською мовою в журналі "Kultura" (Париж, 1959, ч. 3) і англійською мовою у збірнику "Cultural Essays". Лондон (Collier MacMillan), 1970.

Сміюсь,
о як сміюсь я над тобою! Бою
й не жди. Не дам: на тебе я плюю,
мерзеннику!
.....
Що кров дурна — я сам це знаю.
Хочу ж,
щоб кров була розумна. Проорем
і виорем всю ниву! І підвищим
духовну дисципліну, підемо
верхівлями.

Сковорода. Симфонія, ст. 325 і 327.

Сходознавчі візії

Звичайно, ми обоє не вдавалися в усі глибини порушеної проблеми "останнього рішення" чи "щитів" Тичини. І мені доводиться розглядати це складне питання в світлі дальшого розвитку, хоч намагаюся пильно розрізнати мої *теперішні* думки від *тодішніх*. Щождо думок Павла Григоровича, то декотрі з них, як от вислови про "щит", так вражали, що я опісля, в наступних "ходженіях по мукам" ГУЛагу, не раз повертався до них, передумував і таким чином закріпив їх у своїй пам'яті, а як вийшов на еміграцію, то занотовував ті думки, так що тепер можу брати в лапки, немов цитати. Думки Павла Григоровича наче йшли стрибками. Але, з другого боку, був у тих думках якийсь центральний фокус, що до нього вони раз-у-раз поверталися як до свого головного напрямку: це — *постава відповідальної одиниці перед фактом винищення хліборобів та інтелігентів України*. І наче був у розмовах і другий центральний фокус. Фокус його поеми, що над нею Тичина в той час працював і що ніби збирав і заломлював у собі всі апокаліптичні аспекти доби. (Зрештою він сказав, що поему буде читати мені в себе вдома в Харкові).

А тепер... Що ж справді! Насамперед треба використовувати клімат, ремонтувати здоров'я, нерви, купатися більше в теплій морській воді, а не сушити собі голову проблемами. Між іншим одного разу, побачивши, що я хочу вимитися в прибої морської води, Павло Григорович взяв з моїх рук мило і зненацька пожартував:

"Нехай краще я намілю вам шию, ніж ДПУ"³.

Якось іншим разом ми вдивлялися у синю далечінь Чорного моря. Тичина сказав, що бачить чи не Туреччину... Мабуть, гори біля Трапезунду... — Але я там нічого не бачу! — Е, то вам, мабуть,

3. Державне політичне управління, реорганізоване 1934 року в НКВД, сучасний КГБ.

потрібне моє пенсне. Це ж не так і далеко, може з сотня кілометрів... туди ходили на чайках наші запорожці. — Він знову, як звичайно, втік у якусь свою думку. — "Туреччина наш дуже близький сусіда... Коли Північ висне над тобою чорною хмарою (або 'брилою'), то мимоволі поглядаєш на Південь".

І раптом запитав — які чужі мови я вивчаю. Сказав, українцям поруч західноєвропейських обов'язково треба вивчати тюркські і арабську мови. І насамперед таки опанувати арабське письмо. "Це ж латина сходу", сказав він. Говорив, що вже має в Харкові для мене і вчителя.

Тичина був для мене щось таке, як держава чи державна інституція. Отже, жартувати не доводилося. Я сливе потрапив "у турецький полон" Тичини. Мені ось за пів року треба закінчити аспірантську дисертацію на дуже важку й амбітну тему, треба взятися за вивершення німецької, за опанування англійської і французької мов. А Павло Григорович ось зразу запряже в турецьку і арабську.

Що Тичина був ентузіаст (і, скільки мені відомо, також і знавець) грузинської і вірменської мов — це було відомо. Знаний був і його не абиякий внесок у розгортання українського сходознавчого руху 1920-их років: в оті сходознавчі технікуми, в Українську асоціацію сходознавства, з її об'ємистим двомісячним журналом "Східний світ" (Харків, 1927-1931, потім перейменовано на "Червоний Схід", потім закрито). Відома була дійова дружба Тичини з найчільнішими тоді вченими-сходознавцями як Агатангел Кримський, Андрій Ковалевський, Павло Ріттер, знавець і перекладач санскриту, поеми Калідаси "Хмара-Вістун", бенгальської прози та віршів Рабіндраната Тагора. Я знав Ріттера як професора Харківського університету. Павло Григорович висловив з приводу Ріттера захоплення, — як багато мертвих і живих мов може людина активно тримати в живій пам'яті.

Розмов і тем перебігло в санаторії "Новий Афон" дуже й дуже багато. Але щоденники й нотатки були небезпечні. В пам'яті zostались тільки подані вище. Ще раз повторю, що в наступні десятиліття не раз доводилось пригадувати собі й передумувати в специфічно критичних ситуаціях думки Тичини.

Тичина вражав мене багатством знань та інтересів і ніби аж якоюсь агресивною жадобою до все нових і нових знань. Він обурювався, що в таку велику всесоюзного значення санаторію (на території республіки Грузії!) не приставляють регулярно грузинської літературної і наукової преси та видань, — хоч не бракує московських і цілком другорядних видань, а нема навіть Шота Руставелі, нема нової історії Грузії. Він звик у себе в Харкові стежити за новинами культурного життя народів СРСР, а зокрема за грузинськими й вірменськими. Ходив у цій справі навіть скаржитись до адміністрації санаторії, але, звісно, без успіху.

Однією з улюблених тем Тичини — була тема його рідної Чернігівщини. Розташована на прикордонні з Росією, Чернігівська земля являла одне з найбільших давньоруських князівств з Черніговом у центрі і зберегла понад 94% українського населення та міцні українські історичні традиції. Особливо Павло Григорович гордився діяльністю Коцюбинського. Згадував, як разом із Блакитним читав Драгоманова. Льокальний патріотизм Тичини мав свою філософію. Поет дотримувався думки Драгоманова, що, тільки тримаючи міцно корінь у землі, можна якнайширше вирости духово. Пригадував, як Драгоманов уважав лихим знаком, що діячі відриваються від своєї землі, замість вкладати в неї свою працю. (Кілька років пізніше мені довелося сидіти в Харкові в тюрмі на Чернишевській і там зустрітися з провідником Чернігівського повстання 1930–31 року, може найбільшого в ті часи. Але про це деінде, і, звичайно, про такі речі Павло Григорович не говорив ні слова).

В поїзді Сочі — Харків

Три тижні моєї "путьовки" в санаторії кінчалися. Тичина мав, здається, ще тиждень. Але говорив, що і йому треба поспішати в Харків. Казав, там рішається саме тепер: чи дозволять закріпити в Харкові остаточно і назавжди певне місце для пам'ятника Блакитному-Елланові. Мовляв, як тепер його не закріпити офіційно, то завтра вже не стане не тільки пам'ятника, а й ім'я Еллана заборонять. З кожним днем для нас українців цілком інша і все страшніша ситуація заходить. А хто ж за нас подбає, як не ми самі? У Павла Григоровича було якесь пророче почуття неминучості майбутнього і швидкоплинності фатального часу, як перед бурєю. Його побоювання за повалення українського радянського авторитету Блакитного-Еллана більш як справдились.

Десь, мабуть, 6 листопада 1931 року ми разом з Павлом Григоровичем поверталися до Харкова. До найближчої залізничної станції в Сочі (35 кілометрів) нас, цілу групу рядових санаторійників, ласкаво підвезли великим вантажним автом без сидінь. Повибістій дорозі пасажирів розкочувало в тій запорошеній коробці, як картоплю.

На станції коло каси виявилось, що в мене не вистачає маленької суми грошей на залізничний квиток Сочі — Харків. Я вже хотів повертатися назад до санаторії тим самим вантажником. Але Павло Григорович з властивою йому взагалі найдокладнішою чемністю, уважністю і помічністю в усіх справах позичив мені всю суму вартости квитка. Навіть узявся сам купити мені квитка разом із своїм. Не взяв нічого з наявних у мене грошей: а по дорозі щось купити, а в Харкові на ванька? (Ванько — місцева харківська кличка візника).

Їхали з Сочі до Харкова майже ввесь час в одному купе, поруч. Здебільша мовчки. Де й ділася жива розмовність Павла Григоровича! При людях він взагалі був здебільша мовчазний, ніби замкнутий у своїх думках. Здебільша читав (здається чи не епопею Гете "Герман і Доротея"). Майже на кожній станції вибігав купити свіжі газети, бо взагалі пильно стежив за ходом тодішньої гвалтовної "хлібовикачки" з України і Кубані. Десь ближче до Ростова він показав мені свіже число ростовської обласної газети з великою шапкою на першій сторінці, що вимагала "Зломити куркульський опір державним хлібозаготівлям" в північнокавказьких областях. І повідомляла про приїзд із цією метою з Москви до Ростова когось із сталінських керівних діячів ЦК партії. Тичина, нахилившись до мене, тихо сказав:

— Оце напевно згине з мільйон наших кубанських козаків.

І показав поглядом за вікно. Там було видно на сусідніх коліях ешелон вантажних вагонів із "розкуркуленими" селянськими родинами. Дорослі й підлітки, старі й молоді, чоловіки й жінки; і діти, діти, діти — обідрані, голодні, змучені, збездомлені — наче сироти. Дитячий плач у тісних вагонах і зажурені, засохлі в журбі обличчя безпомічних жінок і матерів ... вивозять нашу Україну гамузом на далеку північ, у табори примусової праці...

Тичина не відривав ока від тієї дантівської панорами, аж поки наш поїзд вирушив із станції.

В Харків ми прибули, здається, 8 листопада, на другий день свята чергової річниці Жовтневої революції. Нас зустріла Любов Дражевська, моя перша дружина.

Як проходили втрюх святково освітленою привокзальною площею Люба, захоплена ілюмінаціями, сказала, що при соціалізмі всі вулиці будуть завжди так освітлені. Тичина всміхнувся і промовив:

"На Заході міста і тепер завжди так добре освітлені".

Харків, Харків, де твоє обличчя. Твори, що існували

І ось знову мої харківські будні. Розмови з Павлом Григоровичем відлетіли в далеке минуле, як захід сонця.

Це вже йшов, властиво, достопам'ятний 1932 рік, той рік, що в розгортанні геноциду України став у парі з 1933-ім роком. В Інституті літератури ім. Шевченка Академії Наук УРСР відбувалися збори за зборами аспірантів. Формувалися бригади, що мали виконувати лінію партії на розгром українського буржуазного націоналізму в літературі. Одна з таких бригад заплянувала і мене в свій "розгром", втиснувши мене в смертельно-небезпечну категорію "речників

фашистської літератури”⁴ і то з приводу чисто літературно-теоретичної доповіді ”Проблема стилю” (здається на 5-му з’їзді Спілки письменників ”Плуг”, опублікована в журналі ”Критика”, 1930, ч. 3).

Іа куди дошкульнішим було те, що десь приблизно тоді ж потрапила під обстріл і моя перша літературно-критична книжка ”Блакитний-Еллан”. Цим разом з огляду на нову негативну переоцінку українських комуністів на чолі з Блакитним. Удару завдав сам Євген Гірчак (із так званої ”школи Скрипника”).⁵

Кілька років пізніше справдилось і пророцтво Тичини щодо Блакитного-Еллана: однієї ночі якийсь загадковий вантажний автомобіль ніби випадково наїхав на пам’ятник Еллана і розтросив його вщент. На ранок люди побачили на місці пам’ятника тільки червоні квіти, плекані чиєюсь рукою. Це вже було за місії Павла Постишева, що викінчив і Миколу Скрипника. Так счез ”міт перших хоробрих” на чолі з Блакитним.

З отаким небезпечним політичним клопотом на голові я не поспішав в умовах антиукраїнських репресій з’являтися на очі Тичини. Побоювався, чи не кається він за свою незвичайну одвертість у недавніх розмовах зі мною на Новому Афоні. А може й зовсім забув про незначний для нього епізод нашої санаторійної зустрічі, про читання з поеми або про вчителя турецької мови для мене?

Ні, не забув. Несподівано одного дня — дзвінок у дверях. Якийсь круглоголовий смуглявий чоловік у довгому поношеному пальті. Зразу ж перед порогом ввічливо одрекомендувався, що скерував його до мене Павло Григорович Тичина вчити турецької мови. Як здається, чи не колишній мулла з Криму, він турецьку мову знав як рідну. За оплату лекцій казав не турбуватися. Початкові лекції він дасть безплатно. А далі тимчасово може вистачить і оцього ось самовчителя і словника. І тут же мені їх вручив — як особистий подарунок од Павла Григоровича. Мене облік сором: адже я й досі не повернув борг Тичині за залізничний квиток Сочі — Харків. Після магометанського священика зразу ж земляк Тичини з Чернігова, історик і перекладач з турецької літератури — Василь Васильович Дубровський сказав мені (з доручення Тичини) приходити на індивідуальні лекції турецької мови до нього на місце праці в якомусь архіві, що тимчасово містився в колишній університетській

4. Див. колективна стаття критично-викривальної бригади: І. Ткаченко, Л. Чернець, І. Юрченко: За вищий етап творчої дискусії. ”Критика” ч. 3, березень 1932, ст. 23-24.

5. Тепер маю напихваті тільки неповну бібліографічну нотатку в журналі ”Радянський книгар”, 1932, ч. 4-5, ст. 48: ”Гірчак Євген. Проти націонал-демократичної контрабанди на літературному фронті (Лавріненко Юр. ”Блакитний-Еллан”).”

церкві десь напроти адміністративного будинку Харківського університету.

І я покірливо ходив на ті лекції і знав уже перші десятки турецьких слів та частину літер арабської абетки. Але тоді бушував торнадо все нових і нових антиукраїнських репресій. І він змів на порох цей напрям подій.

Твори, що існували в легенді

На цьому підрозділі властиво кінчаються мої спомини про Тичину, якби ж поет не читав мені опісля той твір, що існує більше в гіпотезі і легенді, — хоч і не тільки в легенді й гіпотезі. Їх було чимало таких творів-легенд, що творились у напруженій боротьбі з цензурою, а часом і обороняли себе. Чи не найголовніша з них була поема "Сковорода. Симфонія".

Ах та славнозвісна невідома поема! Про неї і раніше ходили чутки у вузьких літературних колах. Почалося з публікації її автором — Сковорода (уривки з симфонії). "Шляхи мистецтва", 1923, ч. 5., фактично без цензури, оскільки в редакції ще був Василь Блакитний. Продовження поеми в радянській пресі не з'являлося.⁶

6. Уже після смерти Тичини стало відомо, що Тичина сам почасти втаємничував декого у свій великий, на все життя, творчий задум. Так Тичина писав у листі до М. Зерова уже через рік після публікації першої частини поеми:

"«Сковороду» (я вже її закінчив) прийдеться в окрему книжку. Хоч справді ... що вона кому дасть? Її не зрозуміють. Хоч би і всю". (З епістолярної спадщини Павла Тичини. "Радянське літературознавство", 1971, 11, ст. 74).

Тим часом захоплення Тичини тим більшим задумом поеми не спадає. Навпаки: того ж 1924 року, на похвали Могилянського збірці "Вітер з України" (Харків, 1924), Тичина пише:

"Так мені приємно чути від Вас, що книга моя дає свій слід, але це, дорогий Михайле Михайловичу, це не те, чого я хотів. Душа рветься до незаних висот, монолітом хочеться бути, і руки підіймаються весь час. Та коли я це зроблю, та коли піднімусь. Для моноліту знання треба, сили і здоров'я. Незнані висоти — всебічного розцвіту і блиску вимагають... І тому да будемо щирі: «Вітер з України» — це тільки вітер, а буря це або буде, або ж ні" (Там само, ст. 76). Тичина спростовує поширювані чутки про "кінець" його таланту:

"Що кінець, коли я інше почуваю, для них кінець, а для мене тільки початок. Я стільки нового зараз знаю (не вичитаного, ні!), що може вчетверо окріп" (Там само, ст. 76).

В кінці травня 1929 року Тичина з дружиною Лідією відвідує Китаїв, місце дії першої частини поеми "Сковорода", видимо хотів оживити в пам'яті місце початку дії поеми. А вже 14 жовтня того ж "переломового" 1929 року повідомляє, що відновив свою працю над поемсю:

Ширення чуток про якусь велику програмову поему вершинного українського поета, який, мовляв, задумав створити щось може й на рівні "Фавста" Гете чи "Прометея" Есхіла могло виглядати як провокація супроти Тичини, і так заатакованого в пресі за "націоналістичний опій". А це ж саме й був "рік великого перелому" генеральної лінії партії — від конституції Союзу Республік до приборкання всяких "національних відроджень" тих республік, до великодержавного шовінізму і "цезаризму російської революції" (так, здається, і називалася одна стаття Бухаріна). Конфлікт поета з деспотом був неминучий.

На війні — як на війні. Тичина рішуче й безоглядно похоронив "велику" поему — "Сковорода" з єдиною метою — створити її. І вдався задля цього до автоматизації. Так з'являються в пресі еляборати з "життя коліївщини", або "Як у рай ішла буржуазія", чи "Кінець фєвдала", або "Інтермедія. Диспут" і т. д. і т. п. До майже всіх тих заголовків поет дочіпляв: "Уривок з поеми", або: "З поеми «Сковорода»".

Після смерти поета цензори жорстоко помстилися на ньому: включили в поему всі ті автоматизації. Але сталося дивне диво. Для того, щоб надати поемі видимости "вивершення" (творю явно незавершеного) упорядники мусіли вмістити і цілий ряд цілковито незалежних пасусів поеми. Поема оборонила себе від цензури.

Війна з цензурою поетів і мистців була звичайним явищем у час, коли творилися "твори-легенди". Тичина не був винятком із своєю поемою "Сковорода. Симфонія". Назву кілька інших прикладів, що хвилювали душу читача, видом великих творів: "Вальдшнепи" та "Іраїда", романи Миколи Хвильового (Перші розділи обох цих романів-легенд ще потрапили в друк, але, заборонені урядом, були в цілості манускриптів спалені автором), його есей "Україна чи Малоросія?", конфіскований урядом, знаний тільки з цитат у партійно-погромних статтях; "Патетична соната" Миколи Куліша; історична поема "Сліпці" Миколи Бажана (Після сенсаційної публікації фрагментів у журналі "Життя й революція" [1930 і 1931] обіцяного "третього розділу" [і можливих дальших] не з'явилося); переклад Вергілієвої "Енеїди" Миколи Зерова, може закінчений у "таборах смерті" на Соловках, може — ні; задум фільма "Тарас Бульба" Олександра Довженка; довгі роки — "Медобір" Володимира Свідзінського, недавно визволений із стану "твору легенди" зусиллям Олекси Веретенченка (видавництво "Сучасність", 1975), але лишається "твором-легендою" переклад Свідзінського творів Гесіода, основоположних для міту Прометея. Інший щасливий приклад — переклад Есхілового "Прометея закутого" Бориса Тена

"Про «Сковороду» питаєте. Одне тільки скажу: напружено виліплюю. Ну й сильна ж ця фігура. Його ще в нас як слід не почули" (Там само, ст. 77).

(Хомичевського). Яких тридцять років праця пролежала під заборону, але після війни вродилася нарешті, з передмовою Олександра Білецького.

Непрохані роки

Микола Зеров згадує епізод із Вергілія про "нероджені душі", про "майбутню їх долю та заслуги". Чи пророцтво Вергілія про "нероджені душі" стосується і до "нероджених душ" Відродження 1920-30-их років і чи вони так само мають "свою майбутню долю і заслуги"?

Це питання особливо зачіпає і хвилює мене щодо "твору-легенди" "Сковорода. Симфонія". Тичина особисто читав мені з поеми, недрукованої і не для цензури писаної. На щастя, існують і надійніші за пам'ять — *документальні* можливості, щоб відновити філософсько-поетичний хребет і сюжет поеми.

Змагання проти смерти — трагічний привілей людини. Поет не закінчив головного твору свого життя. 1961 року, незадовго до смерти, Тичина писав:

Непрохані роки. Куди ваші кроки?
Чому не спитались — де краще іти?
А може б і я всі догнав свої строки,
а потім би й сів повечерять із вами...
.....
"Приходь, героїчне! Прекрасне, явись!"

Вибрані твори, 1. Київ, 1971, ст. 329.

Діючи "поза межами можливого", поет, здається, осягнув у поемі "Сковорода" кликаної ним появи "героїчного" і "прекрасного".

ДВА ШТРИХИ

Богдан Бойчук

1. Штрих про Олексу Стефановича

В останні роки свого життя Олекса Стефанович "наважувався" згадувати, що його все життя роздирали дві невмиримі сили: поганство і християнство. Такого роду конфлікт для людини двадцятого століття — дивний, а то й "неможливий", бо людина ця знала і проходила інший процес: конфлікт з християнством, затрату віри, затрату перспектив, порожнечу, і знов шукання стежок до вищого буття чи шукання індивідуальної мети і суті існування. А Стефанович був людиною двадцятого століття і тримав палець на філософському, релігійному і метафізичному живчику нашого часу. Але, як відзначив Іван Фізер, "потік поетичної свідомости Стефановича плив назад... у світ зберігаючої пам'яті", десь у вужчий світ волинської родинної обстанови, який не був справді світом 20-ого століття, та у ширший світ українського минулого, який включав згадані поганські і християнські компоненти, але не на такій невмиримій полюсності, як це виходило в Стефановича. На всякий випадок, *можливості* на згаданий конфлікт, на духовне роздвоєння існували в Стефановича-людини (волинська родинна священича обстановка) та в Стефановича-поета (його традиційна українська спадковість). Проте, почувши таке зізнання від поета я, що знав Стефановича головне як поета сильних апокаліптичних візій, які проникали в метафізичні та історичні простори, здивувався і відчув сумніви. І саме ці сумніви спонукали мене ще раз перечитати Стефановича в цьому звуженому аспекті погансько-християнського конфлікту.

В ранньому періоді своєї творчости Стефанович захоплювався гожістю природи, він ставився до неї з такою жагою і сенсуальністю, як чоловік звичайно ставиться до жінки. Його природа то наливалася, то захлиналася блакиттю; а восени ця блакить прямо лилася водою на пожежу червоного листа. Найчуттєвіший у

У жовтні 1979 року сповнилося вісімдесят років від дня народження Олекси Стефановича (5.10.1899), у січні цього року виходить десять років з дня його смерті (4.1.1970).

нього образ осени, — вона то, як удова, білить свою хату, що сягає неба; то, як "молодиця смаглолиця", очі якої — сині озера, ходить природою і відкриває для пташок блакитні вікна неба, то гоже бенкетує, як княгиня, приносячи почуттєву достоту плодів, тобто достоту себе:

Груди груш, винограду грона,
сині сливи, гради тернини,
гори яблук в огнях червоних
і рубіни рябини.

Від такої "еротичної" природи, де за вікном хтось до крові зацілює рябину, поет врядигоди, але дуже рідко, переносить свою почуттєвість і на жінок, дивуючись, "ким це зацілювано лиця у дівчат", або наймолитовніше просячи Творця, щоб беріг дівчину, "у котрої на колінах задрімало дві коси". Звичайно, нічого тут поганського нема. Є лише, як казав Богдан Рубчак, "пейзажна лірика з відтінками делікатної еротики". У цьому визначенні Рубчака я вжив би лише трішки міцнішого слова, ніж "делікатної". В нас не було типово західньої концепції гріха кохання природою і втіхи від неї (як от у кальвінізмі й пуританізмі). Навпаки, наша традиція, в тому й релігійна, — це черпати соняшну радість природи, впиватися нею. Отже, конфлікт Стефановича не міг іти від цього. На це показує хоч би те, що його релігійні почуття в такі хвилини захвату природою були в повній гармонії з тією природою і людиною в тій природі. І з образом дівчини, на колінах в якій задрімало дві коси, перекликується аж кілька дуже подібних образів, де Богородиця "з-під плата випустила коси і простеля під немовлям" чи журиться над дитиною: "тепле сіно, та не досить, загорнути його в коси б", або у ще іншому вірші "Діва-Марія коси шовковій стеле під сина". Отож, у скупі проміжки Стефановичевого захоплення світом, природа, людина в тій природі і релігія тієї людини творили гармонію.

Ознак "великої сили" поганства треба шукати в інших джерелах. Тут, передусім, приходиться на думку коротенький цикл "З античних мотивів" та дуже нечисленні поезії на тему українських поганських мотивів ("Русалки", "Сон Перуна", "Перун", "Див" та "Лісун"). Цикл "З античних мотивів" друкувався 1931-ого року, тобто в ранній період творчості Стефановича. В сонеті "Сатир і німфа" є дослівно лише рядок, де "нога в бігу спокусно так одкрита", а вся погоня ніби розпаленого сатира кінчається лише "побідним риком". Це справді клясична елегантність з дозою української цноти, а не поганськість. Сонет "Аполлон і Дафна" кульмінується після втечі Дафни тим "що нахилив пишноту свою лавр: нарви собі на кучері і ліру"... А третій сонет "Золотий дощ" де бог у формі золотого дощу опановує Данаю, кінчається так:

Зімкнувся зір, розкрилися уста...
У зливі злот захлинулася Даная,
Од ніг до кіс — янтарно-золота.

Знов речі суцільно клясичні і не поганські. Лише в єдиному сонеті "Дракон і Прозерпіна", інакше: дракон шипучим тройжалом протяв заснулій Прозерпіні уста та ударом хвоста "розкрив їй коліна білопінні", а коли вона пробудилася, то трава була "забризкана вишневою росою". Це єдиний поганський образ у ранній творчості поета, що натякає вже на можливість справжнього конфлікту.

Не багато краще з українськими поганськими мотивами. В сонеті "Русалки" поет дійшов до хвилини "розквіту осяяних утіх", і ні кроку далі. В поезії "Сон Перуна" нема й натяку на поганство. В поезії "Перун", якого кинули в Дніпро, теж нема ніяких поганських елементів, лише рядки "і часто, часто його човен У наші стука береги" порядком вдумування хіба можуть натякати, що поганський світ докучав поетові, стукав у його береги. Не має теж нічого вірш "Див". Щойно у найпізніший період своєї творчості Стефанович під псевдонімом Деревлянський (що є дуже вимовне!) надрукував вірш "Лісун", в якому півкозел, півлюдина заманує дівчину в гущавину, мене її і кидає в траву. Дівчина після того пручатиметься в його лапах, борсатиметься під ним, аж

закричить в обіймах шорстких,
заб'ється тріпотами птиць,
приймаючи жорстокі впорски
його розтоплених живиць.

Це другий, і останній, і найпереконливіший вияв тієї справжньої поганської сили, яка могла роздирати боязку людину-поета, що був зв'язаний і перев'язаний, тяжений і переобтяжений священними "випадає-не-випадає", суспільними цнотами, політичними "вимогами часу", трибунністю Празької групи та всякими іншими несуттєвими для поета речами.

Отже, справжнього конфлікту між поганством і християнством у творчості Олексі Стефановича не було, той конфлікт мусів відбуватися в середині поета. Два наведені приклади, ранній — "З античних мотивів" та пізній з "Лісуна", показують, що поганські гони з ходом віку наростали в підсвідомості і свідомості поета, і їх треба було гамувати, їх треба було сублімувати, поскільки поет не мав відваги їх втілювати. З цього виходило б, що чим більше треба було притлумлювати оті жагучі елементи природи і поганські гони, тим крайнішими ставали його християнські візії, тим чорнішими ставали навіть образи природи. Середня дорога була емоційно неможлива. Від гожої блакиттю природи поет, відсахуючись, чимраз більше кидався в другу край-

ність, у зловісну природу, де "дням голова відтята", захід — "кривава повідь", де обрій "стогне під хмарами і хряскотно гнеться", де багрово встає недобрий місяць, а сонце — "чорний міх". Нема теж у пізнішій творчості Стефановича Різдва, нема Богородиці з теплими косами, — а Сина її ведуть на гору, а звідти вже на руках несуть. А в іншому вірші з уст його виходить меч "на погубу народів, на добу кровотеч". Це вказує, що з тією чорною релігійністю пов'язані почуття вини (може, за ті "поганські" гони) і страх перед покарою. Починаючи від збірки "Кінцесвітне", книга життя Стефановича в творчому сенсі, не лише була криваво і чорно розкрита, але й чорно писана.

Звичайно, було б спрощенням пояснювати оті чорні релігійні візії Стефановича конфліктом двох згаданих сил і сублімацією однієї сили на користь другої. Бо сила, оригінальність і розмах тих темних поезій свідчать, що саме це було основою творчої природи Стефановича, що в цьому "темному" він був добрий і справжній поет. Конфлікт той міг бути лише одним із багатьох чинників, конфлікт міг бути йому навіть потрібний, щоб кидатись у чорний бік життя, як могло бути потрібне йому теж тремтіння перед родинними, суспільними, церковними і патріотичними табу.

Все це так. Але мені все таки досі шкода таких ранніх, невдалих навіть рядків, які Стефанович виключив з усіх збірок, де, говорячи про білих пташок, що відлітають у вирій, він пише:

То папір в канцелярії Божій порвали,
той папір, що наказував літові быть на землі,
.....
"порвалося літо" — сказали.

Все таки він приглушував у собі дуже цікавий і оригінальний світ.

2. Штрих до Празької групи

Згадавши трибунність Празької групи при обговоренні Олекси Стефановича, я хотів би тепер додати один особистий штрих про їхню нетрибунність.

Десятками років в уяві читачів плекався і зберігався досить дивний збірний портрет Празької групи: поети в тому портреті стояли в штивних позах (тобто серйозно ставилися до свого покликання), всі вони мали один вираз обличчя (тобто спільну творчу настанову), всі вони мали могутні геройські рамена (тобто поставу служити ідеалам нації), всі були звернені в одному напрямі (створили до вимог "доби"), у всіх були відкриті роти (були трибунами політичних ідей) і т. д., і т. д. Портрет цей нецікавий і недійсний, та, що найдивніше, його допомагали творити самі поети Празької групи, головне Євген Маланюк. А такі цілком нетрибунні поети, як Юрій Липа, Оксана Лятуринська та Олекса

Стефанович, не ретушували того збірного портрету на свою подобу, а радше підтягалися до нього.

Упродовж довгих років я жив у сусідстві Євгена Маланюка і спостерігав штрихи його особистого портрету і тим самим частково теж штрихи групового портрету пражан. Найбільший "поет-трибун" своєї доби Євген Маланюк був як людина далекий від трибунності. Він усе своє життя старався *не бути* трибуном, тобто не включатися в безпосереднє політичне життя, не запрягатися до нічийого воза. Прапорonosцем нічиїх ідей він не був, нікому нічим не служив. Деякі угруповання брали його вірші собі на прапор, але це була їхня проблема. Були далекі йому теж у житті волонтаризм та суворість. Маланюк був людиною легко-богемського покрою, щось на кшталт інтелектуалів паризького Латинського кварталу. Він любив товариство (в тому й жіноче), любив забавитися, любив добру їжу й вишукані напої, любив годинами розповідати історичні анекдоти та всякі інтимні деталі з життя історичних осіб, особливо російських. До речі, взаємини між російською культурою і пражанами були ще досить тісні. Мабуть, Нью-Йоркська група щойно вперше по-справжньому відіпхалася від російського комплексу.

Не було теж однаковості в середовищі Празької групи. Десятками років не було вже групи. Маланюк, наприклад, залюбки говорив, що в нормальних обставинах Олег Ольжич виріс би на великого вченого, Липа на великого лікаря-дослідника, Лятуринська на великого маляра і т. д. А на великого поета лишалося рости самому Маланюкові... Своїм характером і великою популярністю Маланюк домінував над поезією свого часу на захід від Збруча. Внаслідок цього інші пражани мусіли творити в тіні Маланюка, мусіли з тієї тіні якось видобуватися на світло, і це доводило до гострих особистих сутичок і неприємностей. Маланюк добре висловлювався про Ольжича та Юрія Дарагана, тобто про мертвих своїх колеґ. Особливо цинив і особливо дорожив він дружбою з Дараганом, який замолоду помер на сухоти і залишив лише єдину збілочку "Сагайдак".

В Олексі Стефановича, який жив останні роки в Баффало, оте борсання з тінню Маланюка та "підтягання" себе до збірного портрету Празької групи довели, мабуть, наприкінці життя поета до своєрідної манії переслідування — Стефанович міняв мешкання, боявся друкувати свої останні вірші, щоб не приїхав Маланюк і не застрелив його з заздрощів. Але ці напливи манії були в Стефановича лише хвилинні. Назагал він був далеко щедріший, ніж Маланюк. Він цитував з пам'яті вірші своїх колеґ, в тому й Маланюка, і високо цинив їхню творчість, в тому й Маланюкову. Але він не міг відмовити собі приємности зацитувати мені з пам'яті вірша Дарагана "Є. Маланюку". Вірш цей ніде ніколи не був

друкований, і я попросив Стефановича зацитувати його ще раз, щоб я собі записав. Стефанович з приємністю погодився, але з проханням — не показувати вірша Маланюкові і не публікувати його за Маланюкового життя.

Коли я повернувся з Баффало до Нью-Йорку і зайшов до Маланюка, він аж надто детально розпитував про Стефановича, про його життя і творчість. Я бачив, що він почував себе дуже незручно, совався на кріслі, кашляв і нарешті не витримав і запитав мене, чи Стефанович цитував мені щось з Дарагана... Я збрехав, що ні. Але Маланюк знав, що Стефанович не міг утриматися, щоб не зацитувати Дарагана; він, мабуть, цитував того вірша кожному, хто його відвідував. Маланюк, наче оправдуючись, сказав тоді, що Дараган зненавидів його перед смертю і написав на нього пашквіль. Я здвигнув лише раменами і перейшов на іншу тему. Поскільки моє зобов'язання супроти Стефановича давно вже уневажнила смерть Маланюка і самого Стефановича, то можна і варто навести вірша Дарагана:

Є. Маланюку

Ні, не Петроній ви, не лицар,
Ні навіть тусклий Дон Кіхот,
Ви просто філістерства жриця
В плащі дешевих позолот.

Сурмлю назад. Я помилився.
Є безліч фольгових істот,
Їх помічає навіть Ібсен
З своїх надзоряних висот.

Ви мали рацію, нециро
Сказавши раз — "ні, я впаду".
І буде так: зоря вечірня
І ви, крикливий какаду.

Празька група — це сьогодні вже далека історія, і їхні досягнення я шаную. Вірш цей теж історія, він освітлює малесенький куточок взаємин і слабостей двох добрих поетів. Він робить їх більш людськими в наших очах.

КАРБУВАЛЬНИК З УКРАЇНИ ЛЕВ СЕГАЛ

ІНТЕРВ'Ю З МИСТЦЕМ

Ізраїль Клейнер

Ми зустрілися з Левом Сегалом в одній з єрусалимських заль, де відбувалася його виставка. Чутка про нещодавнього емігранта з Києва, який карбує надзвичайні, надихані водночас єврейською та українською традиціями твори, ширилася в Ізраїлі серед прихильників мистецтва, і в багатьох колекціях відомих збирачів мистецьких шедеврів з'явилися ці цілком незвичні для Ізраїлю твори, карбовані на тонких мідяних плитах. Виставка Лева Сегала справді лишає незабутнє враження. Наша пропозиція мистцеві дати інтерв'ю для журналу "Сучасність" викликала жваву реакцію: здається, зачеплено якісь носталгічні струни, і дуже емоційний — набагато емоційніший від "пересічного" мистецького рівня — художник починає розповідати, і це захоплює і щирістю, і глибиною почуттів, і непідробною безпосередністю. Отже, надамо йому слово.

— Це не легко розповідати про себе, про своє життя, а ще важче — про свою творчість. Народився я тридцять третього року в маленькому місті під Києвом — у Білій Церкві. Любов до малювання й ліплення в мене виявилася ще в дитинстві, на міських дитячих виставках ще перед війною з'являлися мої малюнки. Під час війни було не до малювання — хоч би наїстися. А після війни повернулися з евакуації не до Білої Церкви, а до Києва, було мені років тринадцять, і за кожної можливості я малював — як умів, у школі, вдома... Батьки бачили мої здібності, але матеріальне становище було погане, не було змоги вчитися малювання. За два-три роки по війні пішов таки навчатися до вечірньої студії, влаштованої Спілкою художників. Я постійно був у пошуку, не знав, чого я бажаю. У принципі, був у мене нахил до об'єму, до ліплення, скульптури, але це вимагає знання техніки, якого в мене тоді ще не було.

Як я прийшов до карбування? Цілком випадково. Якось я зайшов до одного київського інституту, шукаючи знайомого маляра, який там працював. Я звернув увагу на об'ємний лицарський щит, що висів на стіні біля його робочого місця. Я відчув, що це ручна тонка праця, але щит здавався важким — кована суцільна мідь. А виявилось, що це тонка фольга — завтовшки менш, ніж

десята частина міліметру. І це був той "вірус", що потрапив до мого серця. Я почав пробувати карбувати — це легше сказати, ніж зробити, а вкладено було безліч часу й праці, терпіння. Не було в кого вчитися. На Україні цей жанр тоді ще був майже не розвинений, а їхати до Грузії, де існують багатосотрічні традиції карбування, я не мав змоги.

Це був дійсно тернистий шлях. Я обрав таку методику: знайомився з найвідомішими малярами України і показував їм свої праці. Найчастіше мене потроху лаяли, але це було корисно — я чогось навчався.

Розумієте, я не був професійним мистцем, не мав мистецької освіти, не був членом якоїсь офіційної мистецької спілки. З погляду офіційних мистецьких органів, які все "розкладають по полицях", я був "майстром народної творчості", але невідомо — якого народу. Тоді я ще про це не замислювався, але якось інстинктивно перебував під впливом української мистецької традиції. Працював я в цей час механіком, з металом був добре ознайомлений, як кажуть там, — був із ним "на ти". Але техніка карбування — це дещо цілком інше, а нечисленні на Україні фахівці цієї справи все приховують, не бажають конкуренції, підручників з цієї техніки також нема.

Інструменти для праці я виготовував сам, дійшов власним розумом, мучився, експериментував. Тут треба бути ще й хеміком: тонування металу виконують хемічними речовинами — кислотами, лугами, і це — тонкий і складний процес.

Так я почав карбувати і зріднився з цим мистецьким жанром. Якось в українській газеті ("Культура і життя", якщо не помиляюся) надрукували статтю про мене, відзначили, що є здібності, і порадили звернутися до Спілки художників. Там я познайомився з людиною, яка дала мені більше, ніж усі інші. Я не хочу називати його прізвища, бо він там, на Україні. Він — український скульптор, чудова, надзвичайна людина. Він нічого від мене не приховував, навчав, і тоді я зробив вирішальний крок у моему вмінні, в мистецтві, в техніці, в композиції — в усьому.

Останніх років карбування набуло великої популярності на Україні. Багато фахівців, а ще більше — нефаківців раптом віддалилися карбуванню на міді, наслідуючи нову моду, що прийшла з Грузії. Таким чином, карбування було вульгаризоване, воно стало засобом виготовлювати дешеві підробки, наслідування грузинських декоративних та орнаментальних зразків. Деякі "майстри" почали виготовляти карбовані вироби масово, методою механічного штампування.

Мені було дуже прикро. Я вже був "хворий", був палким уболівальником цього мистецького жанру, і ось на моїх очах його споганювали, перетворювали на дешеве ремесло. Мені дуже не

хотілося бути одним із багатьох "халтурників", як кажуть там. Саме тоді я вирішив створювати карбовані портрети — те, чого я доти ще не бачив. Мені здається, це в мене пішло добре, мої праці почали продавати в центральному київському сальоні, де купують іноземні туристи — насамперед, з Америки та з Канади. Працюючи для цього сальону та для виставок, я мусив робити те, що треба владі: існували певні ідеологічні та інші вимоги, що я мусив їх дотримуватися. Це мене дратувало, виводило з рівноваги. Так у мені поступово назрівало бажання робити щось не для них, а для себе і, врешті, для свого народу.

— Дійти до такого рішення — це за радянських умов особиста революція. З досвіду багатьох осіб відомо, що найчастіше треба якоїсь незвичайної, події, яка вражає, яка стає поштовхом до такої "революції". Чи була така подія і в вас?

— Була, так. Одного разу мене високо піднесли, а потім брутально скинули з цієї "височини". Цю травму я запам'ятав на все життя, вона стала стимулом до різкого зламу в моїй творчості і в пізнішому рішенні виїхати до Ізраїлю. Якось була в Києві республіканська виставка майстрів народної творчості, присвячена сторіччю з дня народження Леніна. Певна річ, сама ця дата ні для мене, ні для інших учасників виставки нічого не означала, але для мистця виставка — це завжди свято, і іспит, і привід для хвилювання. Я одержав там першу медалью в жанрі карбування — медалью з написом "лауреат виставки". Після цього український музей народного мистецтва купив у мене дві чи три мої праці. Потім до мене додому подзвонили з центру, який готував українську делегацію на всесоюзну виставку. Мене привітали з успіхом і сказали, що як лауреат республіканської виставки я поїду з моїми творами до Москви. Я був щасливий, захоплений. Далі попросили, щоб я продиктував їм мої особисті дані для якоїсь анкети. І ось я сказав їм моє по батькові — єврейське ім'я мого батька... Вони зніяковіли, була павза, потім почали говорити щось плутане і врешті промовили похапцем, що задзвонять пізніше. Дружина все зрозуміла, спитала: навіщо ти назвав справжнє ім'я батька? За якийсь час подзвонили знову і сказали, що поїздки до Москви з незалежних від них причин скасовано. Я мало не знепритомнів. Дружина сама поїхала до керівника цього центру (це в будинку профспілок, бо всю так звану "народну творчість" в СРСР контролюють і організують через мережу профспілок), спитала, навіщо було травмувати людину. Він, підвівшись, льодовим тоном відповів, що відрадження до Москви скасовано і це все, що він може сказати.

Ми самі поїхали до Москви. На виставці мою працю експоновано, але представляв її хтось інший. На відкритті виставки мене назвали "Лев Іванович", хоча мене по батькові —

Іонтелевич, цілком недвозначно по-єврейськи... Певна річ, своєї улюбленої праці я не облишив, але якщо я для них — лише єврей, а не рівноправний громадянин, то я вирішив опрацювати єврейські теми. Що я знав про єврейство? Майже нічого, хоча якось і відчував, що в мене єврейське серце... Але був у Києві так званий "інтерклуб імени Петра Запорожця". Попри те, що цей клуб організовано комсомолом, там можна було зустріти цікавих хлопців — українців та євреїв. І ось дехто з них — при чому саме з українців — порадив мені зробити портрет видатного діяча єврейського театру Соломона Міхоелса, забитого Сталінім.

Я дуже довго працював над цим портретом. Це була, здається, одна з вдалих моїх праць. В Ізраїлі цей портрет бачили дві доньки Міхоелса, які живуть тут. Знаєте, я цілу ніч не спав перед тим, як показати їм портрет. І ось вони кажуть, що це — найкращий портрет їхнього батька. Саме в цей час відкривали музей театрального мистецтва в Єрусалимі. Мій портрет актора повісили в музеї поруч з гримувальною шафою Міхоелса та костюмом короля Ліра. У цій ролі і в цьому костюмі Міхоелс здобув все-світню славу. Музей придбав цей портрет за особистою порадою міністра туризму Ізраїлю, який відкривав музей в імені ізраїльського уряду. Власне, я хотів подарувати портрет музеєві, але я тоді щойно приїхав до цієї країни, мусив купувати метал, треба було з чогось жити... І ось уже шість років я тут, моя головна тема тепер — єврейська. Я змальовую євреїв маленьких єврейських містечок, з яких ми всі вийшли, і хтось має про це писати, малювати це. У мене є й кілька праць на не-єврейські теми — Бетговен, Паганіні та інші. Кілька моїх улюблених праць залишилися в українських музеях, наприклад, портрет Лесі Українки. Не знаю, що сталося з моїми творами на Україні, — чи після мого від'їзду їх зняли з експозиції, а може й знищили... Але тепер моя головна тема — єврейська. Це — єврейські музики, єврейські шевці, як мій батько, кравці...

— Розкажіть, будь ласка, докладніше про українські мотиви у вашій творчості.

— Україна — моя батьківщина, я сприймаю її з таким самим почуттям, як і будь-який українець. Я чесно служив Україні, і всі мої праці, експоновані на виставках та в музеях на Україні, — на українські теми. Я кохаюся в українській пісні, і останнього часу там з'явилися чудові композитори-піснярі, особливо — у Львові. Нещодавно мати надіслала мені на моє прохання нові платівки з українською музикою. Я, до речі, працюю завжди на музичному тлі — під час праці грає музика. Українська музика дуже емоційна, мелодійна, вона мене надихає. Як я вже казав, — головний мій учитель-українець, чудова людина, чудовий скульптор.

Я пам'ятаю, як виїздили на відпочинок під Черкаси, де тепер

Л. Сеґал: "Міхоелс".

Л. Сеґал на виставці в Єрусалимі біля своєї праці "Музика".

Л. Сеґал: "Іудія".

Черкаське "море" — водосховище, — стрімкі береги Дніпра, чудова природа. Усі йшли по гриби, а я залишався на березі і вирізьблював у м'якому ґрунті дніпровської кручі об'ємні маски-голови. Мені шкода було потім залишати ці свої твори. Ясна річ, вони були нетривкі — за кілька днів вода підмивала берег і руйнувала мої різьби. А я шукав, як себе висловити... Я обрав складний шлях: карбований портрет — це складно, важко робити. Я цілковито відмовився від звичайного декоративного карбування. Ще в Києві я робив складні натурні праці — наприклад, диригент українського балету Чистяков і професор музики Ольга Пархоменко. Ці портрети в них удома, в Києві. Я роблю портрети не статичні, а емоційні, які відтворюють характер. Уявіть, як я працюю — на столі, на тонкому листі міді, яка від кожного удару оживає, намагається скрутитися в рурку. Я мушу дослівно боротися з металом, і не можна помилитися: кожний удар залишає в металі внутрішні напруження, яких не можна усунути. Отже, помилку неможливо виправити. Це — праця, яка виснажує фізично й духовно. І при цьому грає музика, яка тримає мене в напрузі, в образі, який я намагаюся відтворити. Коли я робив портрет Бетговена, весь час — сотні разів — повторювався вступний акорд з його симфонії... Я довів цим свою родину мало не до неприємності. Дивіться — мої праці дуже об'ємні, це — майже горельєф.

— Як ви відчуваєте себе в Ізраїлі?

— Ізраїль я ще до кінця не зрозумів. Але мене хвилює ізраїльська героїка, якої тут не помічають. В СРСР вишуковують і вигадують героїв, а тут кожний — солдат, кожний — герой, але про це ніхто не каже, навіть не розуміють цього. Ніде нема героїчних плякатів, нема героїчної теми в мистецтві. Прийде час, коли я спробую відтворити це в моїх працях. Я щасливий, що живу в країні, де я — людина першого ґатунку, не чужинець, не іноземець. Але, звичайно, я відчуваю, що приїхав з іншого світу: нема того контакту з людьми, нема товариства. Попри те, хоч би скільки я прожив тут — хоч рік, хоч два, хоч довге життя — я щасливий, що я — людина в своїй країні. Я бажаю всім українцям відчувати себе на Україні так само в своїй землі, як я відчуваю це тут.

ПІСЛЯ БАБИНОГО ПОХОРОНУ

Валеріян Ревуцький

Останнім часом "нашуміла" книжка Мирни Косташ (Myrna Kostash) про українців другого покоління в Канаді "All of Baba's Children" (Усі бабині діти), потім з'явилася книжка Лени Грегор "Deedo's Children" (Дідові діти), тепер Фестиваль одноактних п'єс у Ванкувері показав п'єсу Т. Галая (Ted Galay) "After Baba's Funeral" (Після Бабиного похорону) (театр City Stage). Показано поруч з нею дві інші п'єси: "The Far Garden" (Далекий сад) Іана Слейтера і "Blind Dancers" (Сліпі танцюристи) Чарлза Тідлера. Усі три п'єси широко обговорювалися глядачами по виставах. Найжвавішу дискусію викликала п'єса Галая.

Ця п'єса — перша драма молодого професора з ванкуверського коледжу Langara. Народжений у Манітобі від українських батьків Галай виявив здатність до уважного спостереження над життям українських родин у Манітобі, відштовхуючися, за словами самого драматурга, висловленими автором цих рядків, від книжки Косташ. Тут не місце дискутувати цю книжку (вона викликала чимало критичних відгуків, де зазначалися її хиби та досягнення), але одне можна ствердити, — що вона "зрушила" ґрунт, показавши шовінізм англомовної групи в Канаді, і змусила численну молодь детально розглянутися й почати шукати коріння свого походження.

Про це коріння й говорить одноактівка Галая. Час дії п'єси автор датував останнім тижнем липня 1978 р., а місце її — невеличке місто в Манітобі. Проте, така докладність ніяк не заважає сприймати п'єсу далеко ширше. "Після бабиного похорону" — п'єса про час; вона охоплює три покоління українських поселенців. До першого належить сама Баба (минуле), дух якої незмінно панує в п'єсі від початку до кінця. Друге покоління репрезентоване подружжям Данишуків (Нетті і Вальтер) та спорідненим з ними подружжям Горошків (Мінні та Білл) — сучасність. Третє — сином Данишуків (Ронні) — майбутнє.

Представник найстаршої генерації, Баба, приїхала на постійне життя до Канади 1906 р., але її відіслали назад через хворобу горла. Вона мусіла два роки працювати, щоб сплатити кошти операції та переїзд знову до Канади. Усе своє життя вона нагадувала дітям не забувати свій край, учитися, триматися своїх традицій, передавати дітям казки та пісні свого народу і палку любов до старої батьківщини. Свідчення цього — її стара скриня. Коли після її смерті її відкрили, то

там поміж фотографіями родичів і весільних фот знайшли портрети Тараса Шевченка і Івана Франка та їх вірші...

Баба була повною мірою людиною землі. Вона не хотіла переїздити до міста й лишати ферму. Вона приставала навіть на те, щоб лишитися там сама. Коли нарешті її переконали їхати, вона забрала з собою своє старе ліжко та валянци, щоб тримати ноги в теплі. Справи ускладнилися до краю, коли вона захворіла. Син хотів відіслати її після лікарні до будинку для старих, бо вона не хотіла бути сама і хтось з родини мусів постійно перебувати з нею. Навіть у лікарні, після серцевого нападу, дочка мусіла бути біля неї, бо Баба витягала інтравенозне харчування з своїх рук. Щоб таки не лишити її саму, дочка забрала її до себе. Померла Баба спокійно, бачачи в маренні свого покійного чоловіка, а потім Бога.

Центральна постать середнього (сучасного) покоління — Нетті, трудолюбна "бджола" в родині, людина вічної праці й широкого доброго серця, як і її мати (Баба). Галай кілька разів підкреслює, що ця людина не могла розраховувати на нічию допомогу: Її чоловік (Вальтер) після випадку з автом мусів обмежуватися лише на праці в садку; увага сестри (Мінні) цілковито поглинена хворим чоловіком (Біллом); діти (Ларрі та Едді) такі далекі, що навіть не приїхали на похорон Баби; нарешті, жінки виявляють безпорадність навіть у влаштуванні поминок по Бабі при церкві.

Постійна невдячна праця в родині й поза нею не дала змоги Нетті отримати добру освіту. Її освіта закінчилася п'ятою класою школи. Вона перейшла тяжке життя, і тільки глибока релігійність допомагала їй давати собі раду в найскрутніших обставинах. Її допомога іншим — безмежна, вона не задумується віддає своє здоров'я для інших, сама будиши людиною кволюю. Її доброго серця родичі не розуміють. Вони сердяться на неї, коли вона вирішила взяти хвору Бабу до себе. Коли трапляються неприємності, вона шукає розради в тому, що ще більше занурюється в працю.

Чоловік Нетті (Вальтер) теж людина трудового життя. Це тип теж чесного роботяги, що багато розуміє... Він відчув, скажімо, потребу доброї освіти для дітей... Вальтерові й Нетті протиставлено родичку Мінні (сестра Нетті) та її чоловіка (Білл). Білл не вийшов поза межі примітивної ментальності фермера початку 20-ого століття; його мислення цинічне, а мова повна вульгарних висловів та брудної лайки. Він належить минулому. Символічно драматург робить його поважно хворим, тобто людиною, вже приреченою в цьому житті. Під пару його примітивізму і його дружина Мінні, коло діяльності якої обмежується клопотами про хворого чоловіка та регулярними відвідинами родичів.

Представник третього покоління Ронні оборонив докторську дисертацію з математики і має працювати в одному з ванкуверських коледжів. Його приїзд на похорон Баби яскраво йде проти його

переконань — бути в усьому цілковито незалежним. А тут його зобов'язують. Тому він намагається відбути свою візиту найскоріше і повернутися до міста. Він волів би й батьків бачити там, де він буде працювати, аніж бути в їхньому домі. Бажанням бути незалежним і пояснюється його намагання уникати всяких зобов'язань. Він не квапиться одружуватися і не хоче зобов'язувати себе відвідуванням церкви.

Але найцікавіше, як цей образ розвивається в драмі Галая. Спершу він відкидає пропозицію щось узяти з собою як пам'ятку зі скрині Баби, а вкінці він виявляє бажання взяти з собою її валянци... Він пригадує собі, як його приятель дитинства Петро Кашка сміявся з Баби, що вона дивно одягнена, що вона говорить дивно, що вона пахне дивно. Він відмовився гратися з Кашкою, але соромився, коли Баба хотіла обняти його, він відштовхувався від неї, тому що вона — здавалося йому — пахла дивно й носила валянци. Тоді він навіть хотів сказати їй це, але не сказав. Тепер він забирає валянци ніби для того, щоб тримати свої ноги в теплі, а в дійсності як символ, найдорожчу річ Бабину, відзеркалення теплоти її. Попереднє бажання Ронні від'їхати найскоріше з дому батьків перекреслюється новознайденою приємністю бути учасником похорону Баби.

Підсумок дано в передостанній репліці Ронні: "Коли труна була відкрита, я дивився на Бабу, і я хотів сказати: — Дякую тобі, Бабо! Не за прожите, а за те, що ти померла! — Немов би її смерть була подарунком для мене... Але все змінюється... Я відчуваю смуток, але я також щасливий... Так, неначе ми є пожива для природного процесу всесвіту й прикро, що кожна особистість має відійти... але який прекрасний світ, що створює такі чудові речі... Те, що не можна оцінити чи втримати, повертається своїми вартостями, приносить свої вартості в жертву, щоб створити ще кращі вартості..."

Оцінювати одноактівку Галая як виключно сцену з життя української групи в Канаді було б неправильно. П'єса цінна своїми універсальними проблемами. Це відчули й численні глядачі, переважно молодь, що вщерть заповнила залю театру і одверто висловлювала свої думки про це. Як на коротку одноактівку, таких проблем є багато.

До таких універсальних проблем належить передусім проблема конфлікту поколінь, зокрема між молоддю, що дістала високу освіту, і батьками, що не могли дістати її. У молодого Ронні не знаходиться жадних спільних тем для розмови з примітивним Горошком, а батько Ронні (Вальтер) стверджує істину: "Наші діти не думають так, як ми" — і додає: "Це так і має бути".

На ґрунті конфлікту поколінь поставлена й друга проблема — проблема самотності батьків, від яких діти відходять цілковито, зрікаючися опіки над ними і відсилаючи їх до будинків для старих. Про хвору Бабу, Нетті, що взяла її до себе, знаючи, що та боялася залишитися сама, вона каже: "Я знаю, що означає боятися лишитися самою... Я

боюся вже тепер... Хто догляне мене, коли я буду хворою? Мої мати й батько відійшли... Мої діти покинули мене... Хто буде доглядати мене?" На репліку Мінні, що вона має чоловіка, Нетті відповідає: "А що, як він відійде перший?"

На всю широчінь поставлена й проблема невдячності людей за зроблені для них добрі діла. Нетті констатує, що за її добрі вчинки багато людей, знайомих і, навіть, рідних, посварилися з нею. А коли люди помічають, що хтось готовий робити добрі вчинки для інших, вони користаються з цього не зважаючи на те, чи дана особа витримає всі навалені на неї обов'язки.

Можна було б указати на чимало побічних проблем (от хоч би бездушність системи соціального забезпечення), але в центрі п'єси Галая стоїть проблема шукання молоддю "коріння" людських вартостей в етнічних традиціях своїх батьків. Ронні, що хотів у подорожах по Перу пізнати відмінну культуру інків, тепер відчуває вартість традицій середовища своїх батьків для всесвіту й визнає доцільність контактів зі своїми батьками.

П'єсу Галая дивишся з непослабленою увагою не тільки через удаło введені характери, але й через удаło застосовані "ключові" деталі (скриня, фото, валянци). Головний конфлікт відбувається між матір'ю (Нетті), з одного боку, і сином (Ронні), з другого. Її чоловік (Вальтер) доповнює першу, а другорядний конфлікт творить протиставлена їм родина Горошків. Кульмінація й розв'язка майже злиті: вони стверджують універсальну актуальність поставленої проблеми — проблеми невмирущого духу предків.

Міграція до міст, суспільні зміни і рух опору на Україні

Всеволод Ісаїв

За останніх 150 років модернізація суспільства у соціологічному розумінні означала урбанізацію і соціальну мобільність. Урбанізація — це процес міграції з сільських місцевостей і містечок до міст, який таким чином приводить до великих зосереджень населення. Соціальна мобільність — це зміни в зайняттях даного покоління у порівнянні з поколінням батьків і зміни в зайняттях упродовж життя одиниць. Іншими словами, модернізація — з соціологічного погляду — означає мобільність і з покоління в покоління і мобільність у житті одиниць. Основний рух спрямований угору — з зайнять нижчого статусу до зайнять вищого статусу. Проте низхідна і горизонтальна мобільність також становлять важливі аспекти модернізації.

Ми можемо твердити, що сучасні політичні і культурні процеси пов'язані з урбанізацією і соціальною мобільністю. Останні утворюють соціальну базу для перших і можуть указувати на напрями політичних і соціальних процесів. Такі рухи, як націоналізм, самостійництво, комунізм, соціалізм, капіталізм і культурне відродження мають як соціальну базу урбанізаційні процеси і соціальну мобільність різних секторів суспільства. Це не означає, що ці процеси самі зумовлюють культурні і соціальні рухи, але між тими й тими таки існує причиновий зв'язок.

Сучасний рух опору на Україні також можна розуміти на тлі урбанізації і соціальної мобільності. Я зосереджуся тут на урбанізації тому, що існують дані про цей процес, і тому, що він дає ключ до зрозуміння процесів соціальної мобільності на Україні.

Урбанізація на Україні набрала широких і важливих розмірів після 1960 року. Так, 1959 року міське населення України стано-

Англомовний текст цієї статті прочитано як доповідь на конференції Канадської асоціації славистів у Саскатуні 25 травня 1979 р.

вило 46 відсотків усього населення; 1970 року воно збільшилося до 56 відсотків, а 1977 року до 61 відсотка. Між 1959 і 1969 роками міське населення збільшилося на 6,5 мільйонів осіб, а між 1970 і 1977 роками воно збільшилося на 4,2 мільйони. Натомість сільське населення України зменшилося між 1959 і 1969 роками на 1,3 мільйона, а між 1970 і 1977 роками воно зменшилося на додаткових 2 мільйони (1.981.957).¹

Із 2.211.114 записаних мігрантів 1970 року, мігранти до міст становили 73 відсотки. Таблиця 1 показує ріст шістьох найбільших міст України між 1959 і 1977 роками:

Таблиця 1. Населення вибраних міст України
1959, 1970 і 1977 року

	1959	1970	1977
Київ	1.110.000	1.632.000	2.079.000
Харків	953.000	1.223.000	1.405.000
Одеса	664.000	892.000	1.039.000
Дніпропетровськ	661.000	862.000	995.000
Донецьк	708.000	879.000	984.000
Львів	411.000	553.000	612.000

Джерела: Итоги всесоюзной переписи населения, 1970, т. I, табл. 3 (стст. 43-49); Итоги, 1970, т. VII; Народное хозяйство СССР за 60 лет, Юбилейный статистический ежегодник. Москва ("Статистика"), 1977, стст. 59-68.

Слід пам'ятати, що завдяки імiграції та еміграції Україна — одна з найрухливіших республік у Радянському Союзі. Зокрема Україна мала більше імiграції, ніж будь-яка інша республіка СРСР. Для соціальної структури України важливе те, що велика частина переселенців до міст України — це росіяни. У 1970 році 27,8 відсотка (448.229) усіх переселенців до українських міст прибули з-поза України. Із цього числа 79 відсотків (352.801) прибули з Російської Республіки і в більшості правдоподібно були росіяни. Відсоток російських переселенців може бути навіть більшим,

1. В. Онокієнко і В. Поповкін. Комплексное исследование миграционных процессов, Анализ миграции населения Украинской ССР. Москва ("Статистика"), 1973, ст. 12; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года, Украинская ССР, таблица 54; Итоги, 1970, т. IV, таблица 8; Народное хозяйство СССР за 60 лет, Юбилейный статистический ежегодник. Москва ("Статистика"), 1977, ст. 42-44. Дивись також "Демографическое развитие Украинской ССР, 1959-1970 гг." Київ (Академія Наук Української РСР, в-во "Наукова думка"), 1977.

оскільки чимало імігрантів з інших республік, мабуть, також були російського походження.

Приріст російського населення України в цей період також був високий. Між 1959 і 1970 роками українське населення України збільшилося на 9,7 відсотка або 3,1 мільйонів осіб. Натомість російське населення України збільшилося на 28 відсотків або 2 мільйони осіб. На Україні 1970 року жило 9,1 мільйонів осіб, які вважали себе росіянами. Із цього числа 7.712.000 осіб — 84,6 відсотка — жило у містах.²

Ми можемо приблизно підрахувати, що при цьому коефіцієнті приросту і при цьому відсотку урбанізації з осіб, які жили на Україні 1977 року, 11.375.000 були — або вважали себе — росіянами, а з цього числа 9.700.000 — тобто, майже десять мільйонів — жили по містах. Оскільки все міське населення становило 29.844.000 осіб 1977 року, ми можемо припускати, що яких 30 відсотків усього міського населення на Україні були російського походження. Але тому, що серед міст є більші й менші, а російське населення зосереджується в більших містах, ми можемо припускати, що в таких більших містах України, як Київ, Одеса, Харків, Донецьк і Дніпропетровськ, кількість росіян наближається до половини населення, а в випадку Донецька може й більше.

Яке значення цих цифр? Які наслідки цієї міської міграції для соціальної структури України? Конкретно, як пов'язаний цей процес урбанізації з процесом соціальної мобільності українців на Україні?

У кожному суспільстві саме місто як центр економічного й урядового розвитку, культурної творчості і нових соціальних утворень дає найбільші можливості соціальної мобільності. Як таке, місто є джерелом "зростання аспірацій". Існує зв'язок між професійними амбіціями і урбанізацією: що більші професійні амбіції населення, то більша міська міграція — міграція з сільських до міських місцевостей і з містечок до великих міст.

У Радянському Союзі проведено ряд дослідів, які намагалися пов'язати вибір професії з оцінкою різних зайнять. Усі вони доводять, що школярі назагал дають низьку оцінку сільським фахам. Міські школярі дають їм особливо низьку оцінку, але навіть сільські школярі виявляють загальну тенденцію давати таким фахам низьку оцінку. У міру того, як підвищуються амбіції сільської молоді, перспектива праці в сільському господарстві стає менш приваблива, що і спричинює міграцію до міських і

2. Итоги, 1970, т. IV, таблица 2.

промислових районів.³ Чимало міських районів України виявили потенціал поширюватися економічно і культурно і тому набрали всесоюзного значення і притягають переселенців. Це є наслідок і політики уряду і професійних амбіцій та "зростання аспірацій" самого населення.

Усі ці дані про урбанізацію виявляють, що разом з процесом соціальної мобільності на Україні відбувається конкуренція між українцями і росіянами. Це конкуренція за працю і за впливи в політичному та культурному житті суспільства. Термін "конкуренція" ми розуміємо тут не як вільну конкуренцію між індивідами, але ширше, як конкуренцію за ресурси між суспільними групами або агрегатами, в якій ці групи конкурують за доступ до спільних ресурсів, навіть тоді, коли цей доступ не однаковий для всіх груп. Ми можемо вважати, що посилена урбанізація приводить до інтенсивнішої конкуренції. З огляду на порівняно швидкий темп урбанізації, шістдесяті та сімдесяті роки тут особливо важливі.

В цій конкуренції українці опиняються у менш вигідному становищі, ніж росіяни, і є показники, що ця невідність, мабуть, збільшуватиметься. Невигоди українців — і, навпаки, вигоди росіян — мають такі причини:

1. Росіяни, які мігрують до українських міст, мабуть, мають кращу освіту, ніж українці. Хоча ми не маємо прямих даних, дослідження іміграції на Україну з інших республік СРСР виявляє, що освітній рівень цих переселенців був вищий від рівня загального населення міст. Так, 12 відсотків переселенців, охоплених цим дослідом, мали закінчену високу освіту.⁴ З усього міського населення України у віці десяти років і більше, згідно з переписом населення 1970 року, тільки 6,3 відсотка мали закінчену високу освіту.⁵ Серед мігрантів в Україну є також українці, однак можна припускати, що більшість мігрантів, — росіяни.

Відсутність рівноваги виявляється і в цифрах російських і українських студентів у вищих школах СРСР. Хоча росіяни становили 54,6 відсотка всього населення СРСР у 1959 році і 53,4 відсотка у 1970 році, а українці становили 17,8 і 16,9 відсотка у ті

3. М. Янович і В. А. Фішер (Murray Yanowitch and W. A. Fisher), ред. *Social Stratification and Mobility in the U.S.S.R.* Нью-Йорк (International Arts and Sciences Press), 1973, стст. 624-640; М. Янович і Н. Т. Додж (N. T. Dodge). *The Social Evaluation of Occupations in the Soviet Union*, — "Slavic Review", 1969, 28, стст. 619-643; І. Назімов. Деякі соціально-психологічні фактори вибору професії школярами. "Соціологія на Україні". Київ ("Наукова думка"), 1968, ст. 106.

4. Онокієнко і Поповкін, ст. 73.

5. Итоги, 1970, т. III, таблиця 1.

самі роки, студенти російського походження становили 61,8 і 60,5 відсотка всіх студентів вищих шкіл у 1960-1961 і 1966-1967 навчальних роках, а українців було тільки 14,3 відсотка в обох цих роках. Таким чином росіян було на 7,12 відсотка більше в обох роках, а українців було менше на 3,5 відсотка у 1960-1961 році і 2,6 відсотка у 1966-1967 році.⁶

Те саме стосується і до 1976-1977 навчального року. Якщо ми вживатимемо як мірило кількість студентів на 10.000 осіб населення, то в цьому навчальному році у РРФСР було 214 студентів у вищих школах і 201 у середніх спеціальних навчальних закладах на 10.000 осіб населення. Натомість в УРСР було тільки 171 студент у вищих школах і 163 у середніх спеціальних закладах на 10.000 осіб населення. В усьому СРСР було 192 студенти на 10.000 осіб у вищих школах і 179 на 10.000 осіб у середніх школах. Таким чином на обох рівнях громадян РРФСР було пропорційно більше, а громадян УРСР пропорційно менше.⁷

2. Друга невигода українців у конкуренції з росіянами походить від того, що росіяни й українці репрезентовані непропорційно в деяких фахах на Україні. Цей факт був наочним іще 1960 року. Із 46,657 наукових працівників на Україні 1960 року тільки 22.523 — 48,3 відсотка — були українці. Натомість у РРФСР росіяни становили 79,5 відсотка наукових кадрів. Найвищий відсоток корінних кадрів був у Вірменії і Грузії, де вони становили 93,5 і 83,8 відсотка, а найнижчий у Казахстані — 21,4 відсотка.⁸

3. Крім того, більше, ніж половина місцевих переселенців до міст України походила з сіл, у той час, коли переважна більшість російських переселенців до міст України походила з міст. У 1970 році 617.899 українських переселенців (53 відсотки) прибули з сіл, а 548.822 прибули з інших міст України (47 відсотків). З усіх переселенців з РРФСР тільки 85.802 (26,3 відсотка) прибули з сіл; 239.999 (73,7 відсотка) прибули з міст.⁹

Селяни завжди перебувають на нижчому суспільному становищі, ніж мешканці міст. Це наслідок не тільки того, що люди в містах мають кращу освіту, кращі фахи і кращу працю, але й ставлення міського населення до села. У праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Іван Дзюба звертає увагу на сільський комплекс

6. Е. П. Міцкевич (Ellen P. Mickiewicz), ред. Handbook of Soviet Social Science Data. Нью-Йорк (Free Press), 1973, ст. 153.

7. Див. John Kolasky. Education in Soviet Ukraine. Торонто (Peter Martin Associates), 1968, стст. 87-159.

8. Міцкевич, ст. 154.

9. Итоги, 1970, т. VII, таблиця 4.

суспільної і культурної неповноцінності і на зневагу мешканців міст до села і його населення. Цікаво, між іншим, що Дзюба твердить, що саме міська інтелігенція виявляє найбільше зневаги до села. Треба також пам'ятати, що слідом за Марксом офіційна радянська ідеологія має деякі антисільські елементи. Метою радянського керівництва завжди був розвиток важкої промисловості і науково-технічний поступ у міських центрах. Колективізація була не тільки засобом індустріялізувати сільське господарство, але й важливою зброєю проти традиційної соціальної структури і способом переорієнтувати селян до міста.¹⁰

4. Ще один чинник українсько-російської конкуренції стосується до стійкості на місці проживання російських і українських переселенців до міст. Російські мігранти до міст виявляють більшу стійкість. Серед осіб, які прибули до Київської області і вибули з неї 1967 року, пропорційно більше українців виїхало з міста, ніж росіян. З інших місцевостей України прибуло 29.607 осіб, але з них 22,680 осіб — 76,6 відсотка — покинуло місто того самого року. Серед осіб, які прибули з РРФСР, 5.247 оселилося в місті, але тільки яка половина — 2.934, тобто 55,9 відсотка — виїхала того самого року. У сільських місцевостях Київської області стійкість українського населення була навіть нижча.¹¹

5. Цікавим фактором у цих процесах є природний приріст населення (народження мінус смерті на тисячу осіб) в Україні. У 1977 році природний приріст по всій Україні становив 4,2 у 1976 році 5,0, у 1975 — 5,1, у 1970 — 6,3, у 1960 — 13,6. В усьому СРСР природний приріст в 1976 році був 8,9, а в РРФСР — 5,9.¹² Отже, впродовж останніх майже двадцяти років природний приріст в Україні зменшився дуже поважно. Деякі прогнози вказують, що в 2010 році не тільки більше не буде природного приросту населення України, а навпаки, населення буде зменшуватися в наслідок

10. Г. Шеберг (Gideon Sjoberg). Rural-Urban Balance and Models of Economic Development у книжці Social Structure and Mobility in Economic Development під ред. N. J. Smelser and S. M. Lipset. Чикаго (Aldine Publishing Co.), 1966, ст. 249-250.

11. Онокієнко і Поповкін, ст. 31.

12. Центральное Статистическое Управление Украинской ССР. "Народное хозяйство Украинской ССР в 1977 году, статистический ежегодник". Київ ("Техніка"), 1978, ст. 13. Також цей річник за 1975 рік, ст. 14.

14. Центральное Статистическое Управление СССР. "Народное хозяйство СССР в 1977 г., статистический ежегодник". Москва ("Статистика"), 1978, ст. 22; Центральное Статистическое Управление При Совете Министров РСФСР. "РСФСР в цифрах в 1977 году, краткий статистический сборник". Москва ("Статистика"), 1978, ст. 13.

того, що більше людей буде вмирати, ніж родитися.¹³ У таких умовах звичайно збільшується роля і важливість іміграції в демографічному й економічному розвитку суспільства.

6. Нарешті, на українсько-російську конкуренцію впливає і привілейоване становище росіян у Радянському Союзі. Центральним аспектом цього привілейованого становища є те, що міграційні рухи в СРСР відбуваються не "природно", але тільки з дозволу або директиви центрального уряду.

Які наслідки цієї нерівної конкуренції українців з росіянами на Україні? Мабуть, найважливішим наслідком є посилення російських культурних і суспільних інституцій на Україні і постійна загроза українським інституціям.

Поперше, російська мова стала головним зняряддям професійного і ділового спілкування на Україні. У недавній статті Браєн Сілвер потвердив гіпотезу про те, що російська мова як допоміжний фактор у професійному піднесенні й офіційна легітимація, яка надається російській мові, взаємодіють з процесами урбанізації та географічної мобільності і посилюють мовну русифікацію неросійських народів.¹⁴ Тому ми можемо припускати, що прийняття професійних амбіцій і засвоєння міських та індустріяльних вартостей також вестиме до мовної русифікації.

У 1970 році 3.017.000 — тобто 8,5 відсотка — усіх українців, які жили на Україні, подали російську мову як рідну. Від 1959 року це збільшення на 924.000 осіб, тобто на 2,6 відсотка. У містах цей відсоток набагато більший. За переписом населення 1970 року, 24,27 відсотка українців, які жили в Харківській області, вважали російську мову за рідну, а 44,62 відсотка заявили, що володіли російською мовою.¹⁵

Подруге, від 1965 року по сьогоднішній день чимало інших важливих українських інституцій виявили тенденцію до послаблення. Ми маємо такі кількісні показники цього послаблення: бібліотеки, музеї, і книжкові, журнальні та газетні видання українською мовою. Усі вони, за винятком музеїв, виявили помітне послаблення після 1965 року.

13. Демографическое развитие Украинской ССР, 1959-1970 гг., ст. 154.

14. Brian Silver. The Impact of Urbanization and Geographical Dispersion on the Linguistic Russification of Soviet Nationalities, — "Demography", т. II, ч. 1 (Лютый 1974), стст. 89-103.

15. Итоги, 1970, т. IV, таблица 8; Р. Шпорлюк. Russians in Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the U.S.S.R. у книзі "Ukraine in the Seventies" під ред. П. Потічного. Оквіл, Онтаріо (Mosaic Press), 1975, ст. 204. Див. також "Український вісник", випуск VII-VIII. Балтімор ("Смолоскип"), 1975, під ред. Максима Сагайдака, ст. 63.

У 1965 році на Україні було 29,200 бібліотек, але в 1976 році їх було тільки 26.700. У той самий час кількість бібліотек у всьому Радянському Союзі збільшилася, хоча вона трошки зменшилася в РРФСР. Проте книжок, виданих українською мовою, в усьому СРСР зменшилося від 3.003 заголовків 1965 року до 2.495 заголовків 1976 року. (У 1970 році було невеличке збільшення, але в 1975 році було радикальне зменшення.) У той самий час книжок, виданих російською мовою, збільшилося від 57.521 заголовків 1965 року до 66.018 1976 року. Важливе тут те, що кількість книжок, виданих на Україні, збільшилася від 7.251 заголовків 1965 року до 9.110 1976 року, але кількість книжок, виданих українською мовою, зменшилася від 2.998 заголовків 1965 року до 2.494 1976 року, з маленьким зростом 1970 року і різким зменшенням 1975 року. З усіх книжок, виданих на Україні 1976 року, тільки 27 відсотків вийшли українською мовою. Майже всі інші вийшли російською.¹⁶

Кількість журналів і періодичних видань, виданих на Україні українською мовою, лишилася без особливих змін між 1965 і 1976 роками (108 і 109), за винятком різкого збільшення 1970 року до 186 і спаду 1975 року до 108. Проте, кількість усіх журналів і періодичних видань на Україні зменшилася від 256 1965 року до 190 1976 року. Одначе в той самий час кількість журналів і періодичних видань у РРФСР і в усьому СРСР збільшилася. У РРФСР ця кількість збільшилася досить помітно від 2.603 1965 року до 3.672 1976 року, тобто на більше, ніж 1.000 назв.

Наостанку, кількість газет, видаваних на Україні українською мовою, теж зменшилася від 1.936 1965 року до 1.392 1975 року, з збільшенням і зменшенням між 1970 і 1975 роками. За цей самий період кількість газет, виданих у РРФСР і в усьому СРСР, збільшилася: від 3.991 до 4.253 у РРФСР і від 7.687 до 7.844 у СРСР.¹⁷

Отже, загальний показник занепаду інституцій на Україні виявив би, що між 1965 і 1976 роками українські інституції — при потуранні уряду — послабили на 11 відсотків. Усі ці дані виявляють, що процес урбанізації і соціальної мобільності на Україні усе більше пов'язується з російськими, а не українськими інституціями.

Рух опору, який відбувається тепер на Україні, треба розуміти саме на цьому тлі. Сьогоднішня боротьба за національні права на Україні з соціологічного погляду являє собою не продовження

16. Народное хозяйство, там же, стст. 600-601, 614-621.

17. Там же.

старих націоналістичних рухів, а відповідь на природу процесів соціальної мобільності і урбанізації. Слід мати на увазі, що в русі опору беруть участь до великої міри люди селянського походження.¹⁸ У більшості це соціально мобільні люди, які мігрували з сіл до міст. Саме вони найсвідоміші загрози українським інституціям. Доки процеси урбанізації і соціальної мобільності відбуватимуться на Україні так, як досі, доти ми можемо сподіватися ще більшого посилення російських інституцій, включно з російською мовою. Але конкуренція між соціально мобільними українцями і росіянами-імігрантами також, мабуть, посилюватиметься, як і посилюватиметься конфлікт навколо українських інституцій. Можна сподіватися, що буде конфлікт навіть між русифікованими українцями і російськими імігрантами тому, що кількість російських імігрантів на Україні постійно зростає.

У певному розумінні, цей взірць соціальної мобільності подібний до колоніальної ситуації, в якій корінне населення включається в контекст привезених інституцій. Але є суттєві різниці. У класичній колоніальній ситуації автохтони і мігранти не конкурують за ті самі позиції. Натомість на Україні сьогодні вони конкурують. Далі, в колоніальній ситуації навчальні заклади для мігрантів не того типу, що заклади для автохтонів. З цього погляду соціальні процеси на Україні нагадують ті, що відбуваються в період деколонізації, з тією різницею, що тоді зменшується або навіть зовсім припиняється іміграція. У цьому ситуація на Україні дещо нагадує недавній іміграційний процес у Північній Америці, де корінне населення конкурує з краще освіченими імігрантами. Основна різниця тут та, що в Північній Америці імігранти, як група, опиняються у підлеглий позиції, а на Україні імігранти здобувають панівні позиції. Отже, хоча вони в дечому подібні до соціальних структур в інших країнах, процеси урбанізації і соціальної мобільності на Україні відбуваються у специфічному контексті.

18. Це припущення основане на біографічних даних у книжці В'ячеслава Черновола «Лихо з розуму: Портрети двадцяти "злочинців"». Париж ("Перша українська друкарня у Франції"), 1967, і на розмовах з недавніми емігрантами з України.

Яка орієнтація?*

Анатоль Камінський

Центральним питанням, що перед ним стоїть наш політичний світ тепер, є його ідейно-програмова орієнтація, сучасна і на майбутнє. Якими шляхами піде розвиток української політичної думки — не лише в декларативному, формальному визначенні й цілеспрямуванні, але передусім у глибшому, психологічному і ментальному? Бо справа не лише в визнанні і голошенні демократії і демократизму як прапорного протиставлення російському тоталітаризмові, який існує в СРСР, та всякому тоталітаризмові взагалі. Демократія — це не тільки народовластя як політична категорія, це не тільки триподіл влади — на законодавчу, виконавчу і судову, це не тільки самі правно-устроєві інститути, гарантія громадських і політичних прав і т. д., але передусім це сукупність певних морально-етичних вартостей, які творять основу політичної культури спільноти і без яких демократія — навіть при найзадовільніших формальних правових побудовах на папері — не може функціонувати. Демократія це певна морально-психологічна і інтелектуально-ментальна категорія, яка не обмежується на формальному перестеріганні самих демократичних засад, принципів і організаційно-структурних прийомів, але це насамперед їхній зміст і сам спосіб та стиль розуміння, сприймання і здійснення їх. Коротко: не самі конституційні і устроєві форми і правні інститути, але власне морально-етичний зміст усіх тих інституцій і структур визначає демократію і демократичність даного ладу.

В основу демократії покладено, напр., засаду "чесної гри" (fair play), толеранції, пошанування думки противника, компроміс, поставлення загального добра над партикулярним і т. д. Без цих засад, без їх застосування в практичному житті демократія стане порожнім словом або й власним запереченням і перетворюється, нізроку, в ще одну звироднілу форму псевдodemократії, сублимованого тоталітаризму. А така небезпека існує, і то не лише через залишки донцовізму, які, хай у дуже сирому епігонівському і

* Друга стаття з серії "Між тоталітаризмом і демократією, між еволюцією і революцією". Перша стаття була вміщена в "Сучасності", 1979, ч. 12.

спрощеному вигляді, подекуди збереглися, хоч, на щастя, характеризують дуже вузьке коло людей, передусім у Західній Україні. Рудименти лівого тоталітаризму подібного характеру — теж можуть відродитися. Більша небезпека грозить з інших боків і полягає в доглибно неправильному, перекрученому розумінні демократії, яке може створити не лише тоталітарні, але й "демократичні" передумови для перманентного розподілу нашого суспільства на антагоністичні групи й шари, закріплення внутрішньої нетолеранції й взаємопоборювання, ба навіть репресій проти своїх таки політичних противників-інакодумців. Тим більша ця загроза тому, що в нас дуже часто спрощачено утотожнюється демократію з диктатом більшости, забуваючи про те, що суть демократії не полягає ані в диктаторстві більшости, тобто майоризації, ані в диктаті меншости, чи міноризації. Суть демократії у вирівнянні інтересів і поглядів, компромісі, врахуванні прав і поглядів свого противника, для чого й існує ціла система інституційних засобів, серед яких голосування, яке звичайно приходить після порозумінь, переговорів і шукань спільного знаменника на всякого роду комісіях, і т. п. форумах, є лише одним з механізмів остаточного вирішення. Диктат більшости, без уваги до прав і поглядів меншости є небезпечним диктатом за всяких умов: "більшість" розп'яла Христа і "більшість" закріпила Гітлера при владі...

Фальшиве розуміння й стосування демократії веде раніше чи пізніше до тоталітарної постави з усіма її негативними прямими й побічними наслідками, починаючи з двоподілу спільноти на упривілейовану панівну меншість і дискриміновану так чи інакше більшість, над якою панує меншість, і кінчаючи станом перманентної холодної (чи й гарячої) громадянської війни. Це — в державному суспільстві. А в недержавному це означає шлях до внутрішніх антагонізмів і взаємопоборювання та демобілізації національних сил, які повинні бути в одному спільному фронті боротьби за власну державність, і навіть до братовбивств та інших крайніх ексцесів.

З такого фальшивого розуміння й стосування демократичних засад можуть легко скористатися тоталітарні і псевдототалітарні залишки обох напрямів — правого і лівого; перші всупереч еволюції революційного руху під час Другої світової війни в напрямі демократизму готові повернутися до "клясичних начал" інтегрального націоналізму 1930-их рр. в Західній Україні, а другі до "клясичних начал" "клясичного марксизму" з їхньою власною інтерпретацією "диктатури пролетаріату". До речі, в цьому другому випадку, а посередньо і в першому, певну роль може відігравати те, що дуже часто опозиція до певного режиму зберігає дещо з того режиму, хоч у іншому укладі, зокрема в

ситуаціях "боротьби на життя і смерть". Ще в 1851 р. Герцен писав: "... опозиція, яка веде фронтальний наступ проти режиму, завжди сама має, в зворотному сенсі, щось із характеру того режиму, який вона атакує. Я думаю, що є певне виправдання страху перед комунізмом, що його починає відчувати російський уряд: комунізм це є російське самодержавство, поставлене догори ногами".¹

Залишки тоталітарних орієнтацій — правих і лівих — мають однак не лише політичне, ідейно-програмове обґрунтування. Ще більшою мірою вони виводяться з певних оперативно-стратегічних міркувань у боротьбі з радянським тоталітаризмом, згідно з якими, щоб боротися проти тоталітарної системи СРСР з її туго зорганізованим, ієрархічно побудованим, монопартійним, деспотичним, суворо здисциплінованим, "мафійним" апаратом КПРС кінцева така ж туго зорганізована, законспірована, підпільна організація тоталітарного типу. Іншими словами, тут стосується засаду, що "клин треба клином вибивати"...

Тут не місце зараз докладно обговорювати питання сучасних форм і способів революційної боротьби, ролі революційних методів і їх пов'язання з еволюційними засобами та прийомами в тоталітарних системах, як і саме визначення революції в її осучасненому, актуальному розумінні. Але бодай побіжно слід про це згадати. Бож подібно, як багато інших політологічних термінів з кінця 19 і початку 20 ст. вимагають сьогодні точного визначення сучасного свого змісту, цього уточнення вимагає і термін "революція". Справа не лише в тому, що цим словом розкидаються тепер на всі боки, а в тому, що революція в умовах тоталітарних систем нашого часу має свої питомості і специфіку, які вимагають і визначення і осмислення, співмірного до тоталітарної дійсності другої половини 20 ст. Клясична дефініція революції як суспільно-політичної докорінної зміни, проведеної насильними засобами і методами тепер недостатня, бо й саме поняття революційної суспільно-політичної зміни і насильних засобів і методів, і характер та зміст революційної механіки і стратегії в сучасних тоталітарних умовах — куди ширші й складніші, ніж вони були ще в 19 чи на початку 20 ст.

Передусім, надто багато тут усяких "сірих піль", в яких часто затирається різниця між еволюційними і революційними змінами, засобами і методами, часто революційні зміни можуть бути вислідом еволюційних прийомів, і навпаки, еволюційні зміни — вислідом революційних засобів. Бо це і є специфіка тоталітарних

1. "Du développement des idées révolutionnaires en Russie" (Paris, 1851). Цитовано з А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем под ред. М. Лемке, т. 6. Петроград, 1919, ст. 289.

систем, що в них зміни, які в інших обставинах є нереволюційні, стають революційними, і те саме діється з засобами і методами. Тут діє скрайній суб'єктивізм в оцінці всіх стосовних понять, тобто суб'єктивізм тоталітарного режиму, який класифікує їх виключно на свій розсуд і згідно зі своєю власною однобічною "логікою", що виключає всякий об'єктивізм навіть у теоретично-термінологічному аспекті. А поскільки "розсуд" і "логіка" режиму теж мають певні відхилення залежно від часу і обставин, то попри всю фальшивість, однобічність, перекручення і натягнення стосовних понять, маємо тут діло ще й з непослідовністю і об'єктивно нелогічністю. Так діється і з іншими концепціями, доктринами, теоріями і термінами в тоталітарній системі, де чорне згідно з потребою є білим, де об'єктивно еволюційний засіб є революційним (чи "контрреволюційним"). Як писав Лешек Колаковський про марксизм у Радянському Союзі, ця доктрина має там "не інтелектуальний, а правний характер", що його норми визначає виключно кожночасне Політбюро.² А при тому та "правна логіка" така, що не лише все, що є проти режиму, але все, що є тільки поза офіційною настановою, є з погляду органів влади контрреволюційним, а з нашого ідентифікується автоматично з революційністю. У кінці грудня 1978 р. в Єревані, столиці Вірменської республіки, в домі письменників та інших публічних місцях і поштових скриньках розкидано коло 30.000 антирежимних листочок в імені "Об'єднаної національної партії", яка формально у свій час проголосила була своє заснування і провідники якої, перебуваючи в концтаборах, зверталися до уряду з вимогою визнати її легальною. Чи цей факт нелегального поширення листівки НОП-у яка вважає себе легальною, а режим трактує її як нелегальну, був еволюційним, чи революційним актом; чи, може, і тим і тим?

Або згадаймо хоча б недавні події на Західній Україні, масові демонстрації в зв'язку з смертю і похороном Володимира Івасюка 22 травня ц. р. Тижнями важко було дістатися на могилу популярного українського мистця на Личаківському цвинтарі у Львові, тижнями безперерйно людські лави тяглися з усіх сторін Західної України і інших міст нашої землі, зокрема Києва, Харкова, Одеси до Львова. Смерть підступно вбитого КГБістами Івасюка перетворилася на всенациональну маніфестацію, на виразний політичний протест масового масштабу проти окупанта. Довкола Івасюка постала фолкльорна і поетична творчість, присвячена не лише йому як особі, але долі нашого народу

2. Лешек Колаковський. Похвала непослідовальности. Фльоренція (Edizioni Aurora), 1974, ст. 3.

взагалі, постала нова національна легенда, сили і розмаху якої злякався режим і дав доручення не робити нічого, що будь-як могло б дратувати національні почування українців.

Таких прикладів, якраз у радянській тоталітарній дійсності, де все, що не апробує режим, є правно антидержавним і нелегальним, можна назвати тисячі, і не було б нічого безпліднішого, як ламати собі голову над тим, як їх кваліфікувати, — еволюційними, чи революційними. Куди краще подумати над тим, як і що робити, щоб їх було якнайбільше.

Тим не менше, було б помилковим не розрізняти еволюції і революції та еволюційних і революційних засобів і прийомів у тоталітарних системах в об'єктивному нережимовому сенсі; треба лише визначати і окреслювати стосовні явища і предмети не старими клясичними термінами з минулого, але їх сучасними відповідниками. Політологічна термінологія мусить відповідати сучасній політичній дійсності, і слід враховувати, що еволюція і революція часто перехрещуються не лише в процесі наростання даного революційного розвитку, але і в самих його наслідках. Так, напр., "Празька весна" 1968 р. була не лише еволюційним, але й революційним процесом, при чому, очевидно, для одних вона могла бути передусім еволюційним, а для других насамперед революційним.

Ці явища, зрештою, мають місце не лише в радянській тоталітарній системі, їх бачимо теж у правих тоталітаризмах наших днів. Напр., в іранській антишахській революції 1978 р. такі еволюційні засоби, як демонстрації, страйки, протести і т. п. відіграли головну роль у розвитку й завершенні революційного процесу. Якраз генеральний страйк, отой клясичний еволюційний інструмент, був вирішальним у перетворенні кризової ситуації на революційну, в перебігу якої і Савак і 450-тисячна, новочасно озброєна армія виявилися безпомічними супроти революційної хвилі народних мас.

Схрещення, переплети і співдія еволюції і революції не дискваліфікує їх як окремих понять, незалежно від багатьох "сірих піль", і не завжди можна заступити еволюцію революцією чи революцією еволюцією. А вже цілковитий нонсенс ставити все тільки на один — еволюційний чи революційний — бік, бо в визвольному процесі і еволюція, і революція мають свою роль і свої завдання, і найкращим доказом цього є якраз їхня симбіоза чи синтеза, яка часто виявляється в злитті обох понять. Годі уявити революційний процес без відповідного еволюційного розвитку національного потенціалу як революційної бази. І, як правило, в умовах тоталітарних систем для повного визвольного завершення треба мати власну організаційну систему революційного характеру як керівний, напрямовий чинник. До речі, однією із

специфічних рис революційної боротьби в тоталітарних обставинах радянського типу є те, що основна підготовка революційної бази і національного потенціалу мусить максимально користатися з еволюційних метод боротьби в наслідок масової пенетрації і контролю суспільства КГБівською сексотською мережею. Це обмежує теперішнє завдання революційних центрів до певних оперативно-організаційних і політично-концепційних настанов у період підготовки революції, максимально враховуючи при тому еволюційні методи; у кризовій ситуації вони стануть спроможні унапрямувати спільно завершення визвольного процесу, включаючи в нього якнайширші маси народу. (Говорячи про еволюцію, маємо тут на увазі еволюцію нашого власного національного потенціалу в його демографічних, духово-політичних, економічно-матеріальних і інших вимірах).

На тлі цього постійні дискусії останніх років на еміграції про "еволюцію і революцію", у гострому їх протиставленні — є порожньою схоластикою, так само зрештою, як і будовані на цьому протиставні "концепції" української визвольної політики. Тим більше, що і в одному і в другому випадку не завдають собі навіть труду вивести конкретним, практичним змістом ці свої "концепції", не говорячи вже про якесь розроблення стратегії, тактики, оперативної механіки тощо. А чейже, напр., революції не можна заступити і тим більше зробити самими загальними деклараціями, "постановами", зверненнями і ура-патріотичними гаслами чи постійним відмінюванням слова "революція" на сторінках своєї преси, і на святкових урочистих сходах. І так само не вивести "еволюції" постійним підкреслюванням легальності і ненасильності стосованих метод, ані тим більше не заступати ними революційної боротьби в організованих підпільних формах, без якої в умовах російського тоталітаризму не обійтись. І "революційний" і "еволюційний" вклад еміграції мусить виходити з реальних обставин на рідних землях і полягати в конкретних, ділових учинках поодиноких груп і всієї еміграції для спільної допомоги народів у його боротьбі, а не вичерпуватися в більш чи менш емоційній фразеології. Найпотрібніші тут передусім глибоко аналітичне вивчення російської тоталітарної системи і сучасної дійсності, знайдення і розпрацювання найефективніших еволюційних і революційних засобів боротьби з окупантом і розроблення різних варіантів еволюційного і революційного змагу в теперішніх обставинах і на майбутнє. Наші зусилля потрібні в чотирьох головних напрямках:

а) як скріпити наш національний організм і особливо як розбудувати його революційний потенціал;

б) як послабити ворога, зокрема, як поширити тріщини в його системі, поглибити його розклад і дезінтеграцію та знайти

союзників для нашої справи серед самих росіян;

в) як скріпити спільний антиімперіялістичний фронт усіх неросійських народів у СРСР і в сателітних країнах;

г) як знайти і заангажувати в позарадянському світі наших союзників, щоб вони вже сьогодні допомагали нашому народові в його боротьбі.

У всьому цьому підкреслюємо не тільки слово *що*, але й *як*, бо якраз радянська тоталітарна дійсність ставить окремі вимоги до того, *як* це все робити, щоб досягнути свою мету.

Передумова наукових товариств — наука*

Марта Богачевська

Якось ми сиділи в непоганому китайському ресторані в Нью-Йорку, коли мій співрозмовник зовсім серйозно запитав мене, яка на мою думку мета існування українських наукових товариств/академій у діяспорі? Ми закінчили полуденок і питання таки не розв'язали; говорили на інші теми. Але питання мене не покидало. Врешті мені захотілося продискутувати його з читачами. Чимало з нас бере участь — пасивну чи активну — в діяльності цих товариств, навіть коли ми не є в списках членів. Ці товариства є інтегральною частиною нашої діяспори. Але — чи не могли б ми жити без них? Чи мають вони рацію існувати? Чи взагалі потрібні вони?

Організації, пов'язані з наукою, можна поділити на різні категорії, що як речовини в хемічних сполуках, загачені одна за одну. Університети, в яких пов'язується дослідна праця з педагогічною та які уможливають співпрацю фахівців, це, мабуть, найпомітніша форма організованого наукового життя. Для українців поза Україною існують три можливості зв'язку з університетами: в автономних українознавчих інститутах чи навчальних програмах університетів; на курсах, які включають українознавчу тематику; працювати в університеті і вважати себе за українця. Існують ще виключно емігрантські українські установи вищої освіти: УВУ, УТГІ, УКУ. Ще існував, як можна довідатись із "Хроніки НТШ за роки 1964-65" (Торонто, Нью-Йорк, Сідней, Париж, 1966, ч. 80, ст. 53), Університет українознавства заснований 1954 р. У ньому діяли педагогічний та історично-філологічний факультети.

Друга категорія наукових згруповань це наукові товариства, які згромаджують науковців, що своїм походженням чи своїми зацікавленнями пов'язані з українством. Передові з них це НТШ і УВАН. Крім цього, існують українські професійні товариства, як наприклад, ААУАП, ТУБА, УІТ, УСІ. В 1960-их роках постали організації сприяння культури — приходять на думку АДУК (аджеж і

*Продовжуємо дискусію про доцільність існування і функції еміграційних наукових організацій, започатковану статтею Ярослава Падоха "З проблем організації української науки в Америці", — Сучасність, 1979, 2.

культури треба офіційно затвердженої організації). Але цього роду організації важко зачислити до суто наукових установ.

Не належить до науки *sensu stricto* і ціла мережа шкіл українознавства з їх організаціями вчителів, шкільних рад і бюрократичних суперструктур, хоч педагогічні організації передавання знання про Україну є важливим чинником для українців поза межами України.

Не можна тут поминути народніх та середніх шкіл, де українська мова становить один із предметів навчання. Ці школи здебільшого побудовані еміграцією з-перед Другої світової війни і пов'язані з українською католицькою церквою.

В усіх цих установах мета подвійна — посилення наукових зацікавлень та зміцнення українства. Звичайно це йде рука в руку, коли маємо до діла з українознавчими предметами. Формула тут проста: заглиблення в українознавчі предмети зміцнює в даної людини почуття українства, національну свідомість. Часами, одначе, патріотизм сприяє антиінтелектуалізму, як от намагання — на щастя не зреалізоване — одного наукового товариства кілька років тому виробити правила поведінки і поглядів українських науковців!

Останній поштовх до цієї статті дала мені Шкільна рада при УККА. Припускаю, що більшість членів цієї ради, яка відає плеканням знання українознавчих предметів та педагогічним переданням його, вже живе в США, англомовній частині світу, більше, як чверть сторіччя. А молодші педагоги в раді, якщо тут не народилися то пройшли всі школи, де викладовою мовою була англійська мова. Цього року блянк свідомства із шкіл українознавства був змінений. Діти принесли двомовний аркуш із вписаними оцінками. На горі великими літерами надруковано:

EDUCATIONAL COUNCIL
UKRAINIAN CONGRESS COMMITTEE OF AMERICA
SCHOOL OF UKRAINIAN SCIENCES
OF GREATER IN WASHINGTON

Користуючися мовою, яку може краще знають наші досвідчені педагоги: *medice, cura se ipso*. Від дитини вимагаємо знання двох мов, а таким свідомством заявляємо, що нам однієї мови досить! Це явище, до речі, притаманне не тільки нам. Зі мною викладала одна росіянка пореволюційної еміграції, яка з жакливим акцентом в англійській мові розпачала над обмеженістю американців і їх невмінням засвоїти звук російської літери *ы*.

Щоб правильно перекласти такі слова як "наука" чи "українознавство" не досить знати словникові значення. Педагог має знати різниці в нюансах понять, не говорячи вже про самі поняття. Перше, ніж переконувати будь-кого в доцільності знання про Україну, треба пізнати — принаймні з чемности — культуру, в якій живемо.

А ось пошта принесла звернення від Research Endowment of

Ukrainian American Association of University Professors. В "іконостасі" управи є один новий академік, принаймні чотири мовознавці, а звернення починається словами: "Ми знова будемо мати Загальні Збори Асоціації..."

Фундація Українського Вільного Університету, Інк. вислала друкований заклик, двома мовами, в якому запрошує мене стати членом фундації. "Мета фундації, — запевняє мене український варіант звернення, — створити одномільйонний фонд, який допоможе забезпечити не тільки існування, але і дальший розвиток української науки у вільному світі". В англійському варіанті метою фундації є "запевнити тривалість української науки у Вільному Світі, прикладом якої є Український Вільний Університет". І ще в англійському варіанті є довідка про фундацію, що це "єдина установа, метою якої є допомогти зберегти українську науку і допомогти українським студентам і науковцям у їхніх зусиллях навчитись більше про Україну". Навряд чи немає іншої установи, яка має за мету плекати українську науку.

Стиль заклику графічно ілюструє суть проблеми наукової праці українців та наукової праці в царині українознавства. Часто ототожнюємо одне з одним і тим самим виключаємо з "української науки" науковців з-поза гуманітарних наук, і можемо писати — як у вищезгаданому заклику — що "УВУ налічує понад 80 професорів і викладачів, і це є найбільше скупчення спеціалістів-репрезентантів української науки і культури в діаспорі..." Насуваються запитання: Що ж таке українська наука? Чим відрізняється вона від неукраїнської? Хто є українським науковцем? Які установи вирішують статус українськості чи неукраїнськості науковця? Часи, в які живемо на Заході, є під гаслом "я", отже, мені просто хочеться знати, чи я український науковець і чи моя наука у викладовій залі та за робочим столом є зразком української науки, а чи я повинна перед тим старатися про якесь офіційне визнання в хоронителів української науки?

Згаданий заклик фундації УВУ в третьому рядку згадує трагічну смерть Адама Коцка у 1910 році, та тим підкреслює, що історично ролею української науки було боронити та обстоювати права українців на рідній землі. Це лишається однією з цілей науки на рідній землі. Які ж завдання наукових товариств поза межами України? Яка ролія їх існування?

Моє покоління ставало членами НТШ та УВАН, припускаючи, що з часом ці дві установи поживлять співпрацю і кінець-кінцем зіллються в одне репрезентативне наукове товариство людей, активних у науковій праці. Не думалось тоді про народження АДУК, чи скрите існування УММАН, чи врешті САКВУ (скільки читачів знають значення цих скорочень?). УММАН до речі має дуже оригінальну історію. Щоб не перекутити її, процитую повністю початок статті "Могилянсько-Мазепинська Академія відбула свою асамблею 1979", яка з'явилася в філадельфійській "Америці" від 23 червня 1979:

МІНХЕН (Інф. УММАН) — Основана в 1631 р. в Києві й зреорганізована декретом Уряду УНРеспубліки в 1938 р. Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук — УММАН відновила свою діяльність теж на основі декрету цього уряду 12. 8. 1978 р.

УММАН, як довідуся, надає почесні докторати і грамоти та влаштовує асамблеї і конференції, що закінчуються під звуки співу "Тавдеамус ігітур..." Припускаю, що цією середньовічною пісню наявно демонструємо тяглість якщо не української науки, то українських наукових імпрез, хоч мені, як жінці, якось ніяково було б співати цю пісню до кінця, бо в ній вихваляється жіночу красу...

Активність професійних товариств — лікарів, інженерів, істориків, педагогів, бібліотекарів — має ясно окреслену мету. Звичайно це сприяння професійних та товариських зв'язків, обмін професійними інформаціями, видавання журналів, допомога в шуканні праці. Професійно найактивніші ті товариства, які можуть пов'язати професійні зацікавлення з українською тематикою і які мають енергійну групу людей у проводі. Наприклад, лікарське товариство в Америці дає нагоду лікарям-українцям з'їхатися, прочитати і послухати доповіді, і ця діяльність задовольє вимоги їхньої професії і податкового управління. Подібно Українське історичне товариство дає можливість дослідникам-українцям друкувати статті з тематики, на яку не завжди є місце у пересичених багатством тем і матеріалів загально-американських наукових журналах (а при тому може й спонукає бо видавання професійних журналів на Україні). Там, де немає ясного зв'язку професійних зацікавлень з українством, суспільно-товариський елемент грає важливішу роль, ніж професійний, хоч я не думаю, що молодь, зокрема в критичних початках наукової праці, може активно гуртуватись у цих товариствах.

Правду кажучи, я не знаю, чи є щось таке як українська наука, як немає української ядерної фізики чи української психології. Але наука, наукові зацікавлення і науковці не існують у порожнечі. Історичний вимір часто не добачають у сучасному суспільстві, де наголос ставиться на поступ, на зміну, на розвиток. Брак історичного виміру може засудити нас до повторення історичних помилок або до творення теорій на дуже обмежених фактах із від'ємними для суспільства наслідками. Та це вже друга тема, яку моє покоління звичайно обговорює не українською мовою.

У нас історичність проявляється в обожнюванні історії. Це не парадокс, а дійсність, з якою я зустрічаюся серед різних прошарків українського суспільства, не виключаючи радянського. Дійсне зрозуміння співвідношення минулого з сучасним виключає карбування на граніті минулих подій. Тому, що сучасна українська історіографія, літературознавство та етнографія інтегрально пов'язані з народним відродженням, іноді бачимо тенденцію серед українців приймати

досягнення минулого за вихідну точку. Сьогодні разить, коли науковець обороняє право України на існування. Україна існує незалежно від того, чи Володимир Мономах прийшов позачергово з північного (тобто російського) Новгороду до Києва, і її сучасна роля не зміниться від нових тюркських джерел, хоч засяг її історичної науки при цій нагоді поживається. В науці не може бути свято прийнятих даних, бо вона є наукою, а не Богом даною вірою. Обоження історії перетворює її на ідеологію і є аспектом аісторичности та антиінтелектуалізму. Історичність починається з того, що історики не родяться, а виховуються. У всіх науках потрібні вишкіл, доступ до знання, допомога у вивченні методології та фахова оцінка іновацій.

Таким чином, у галузях українознавства конечні установи, в яких плакалося б зацікавлення українською тематикою на рівні сучасних дослідів.

П'ятнадцять років тому я мала труднощі помістити рецензію в американському слов'язознавчому журналі на радянську книжку про Галичину, бо, мовляв, тема надто вузька. Це був також час, коли запропонована мною тема докторської праці про націонал-комунізм була відкинена як завузька, яка не підготує мене належно до кар'єри в галузі історії. В цей же час філяделфійський осередок НТШ видавав своїми скромними силами монографії і дослідні матеріали з "вузьких" ділянок української культури. Часи міняються. Нині цими виданнями користуються науковці в Америці і в Європі, а може й на Далекому Сході.

Оперативне слово тут є "науковці", бо пересічний житель Брукліну, як і його відповідники в Байроїті, Бордо, Бірмінгамі чи Brentfordі, мало знали тоді про Україну, небагато знають і тепер. Але українці, зустрівшись з ними, вирішили ширити правду про Україну; ми вирішили друкувати для них книжки. Справа однак в тому, що американський Джо Сіксек не точно усвідомлює собі як пробігає кордон між Сполученими Штатами і Канадою, а ми йому пропонуємо етногенетичні вихилися Засяння. Ми хочемо пропонувати йому в англійському перекладі майже сторічної давности монументальний історичний твір Михайла Грушевського, коли він і не дивиться на двотомне скорочення історіософії Гойнбі, бо воліє переглядати журнал "Hustler". Пересічний американець не знає власної історії, тому наші англійські твори з історичною тематикою не можуть бути звернені на звичайного консумента культури. Зате ми можемо і повинні робити серйозні дослідження, друкувати їх, видавати джерельні матеріали, якими поцікавляться і покористуються інтелігентні читачі. Ми повинні перестати турбуватись тим, чи Джо Сіксек знає, що Україна це країна, а не ... хвороба.

Тут приходимо до рації існування наукових товариств—академії—інститутів. Я гадаю, що їхні обов'язки можна звукати до трьох: 1. Продовжувати ту працю, яку члени виконують першорядно. 2.

Приєднувати молодих науковців, щоб організація не завмирала фізично чи інтелектуально. 3. Старатися подавати доброякісні продукти наукової праці членів у належні місця поза українською громадою. Коротко кажучи, ці установи повинні стати визнаними джерелами, вмістилищами знання ("think tanks") з української тематики. При тому вони повинні якоюсь мірою оновитися.

Я маю враження, що сучасні соціологи чи політологи, які вивчають модернізації, відчуження чи ще якісь суспільні дисфункції, а далі сам розвиток суспільних наук на протязі останніх десятиліть, — не вміщувалися в рамки теперішніх українських наукових товариств, які структурно залишилися явищем початку століття, і це довело до створення таких нових товариств, як Український Соціологічний Інститут. А все таки можна б припускати, що в вмістилищі знання про все українське мало б бути місце і для тих, які вивчають — серед іншого — українське суспільство, українське поселення поза Україною. Ба нині активно діє навіть окреме Українське історичне товариство, хоч вивчення минулого України становило наріжний камінь наших найстарших академій. Виходить, що й історикам рамки цих установ виявились завузькими.

Серед діяльностей, у яких наші наукові установи могли б розгорнути працю і тим частинно закрити велику білу пляму, є збирання мемуаристики. Наше найстарше покоління повинно не відкладаючи зафіксувати свої переживання та свій досвід — відважно і відкрито. Потреба справжньої мемуаристики вириває зокрема тому, що наша журналістика грішить радше пасивністю, аніж зайвим вдиранням у наші суспільні явища. При тому не конечно відразу її видавати, але варто якось зберегти (у формі машинописів чи магнетних плівок) для майбутніх істориків. Із численних академій 22-ге січня найкраще пам'ятаю святковий вечір у нью-йоркській УВАН, на якому Борис Мартос і Микола Чубатий поділилися з присутніми розповідями про свою особисту участь і переживання 22-ого січня 1919 року. Я не хочу тим сказати, що наукові товариства повинні зосередитися виключно на мемуаристиці, а тільки подаю це як приклад діяльності, яку вони могли б вдало координувати. У галузі видавничої діяльності — яка до речі стоїть непогано в цих установах — гадаю, що наголос повинен бути ставлений на тематику, яка ще не надто привернула увагу дослідника ззовні.

До дослідників ззовні я зараховую молодших людей українського походження та неукраїнців. Вони потрібні як свіжий доплив не тільки для інституційного, але й до професійного розвитку наших наукових організацій.

Такі установи як НТШ і УВАН повинні активно і безперервно вишукувати та приєднувати дослідників української тематики, незалежно від їхнього віку й національного походження. Серйозність праці тут повинна бути критерієм співпраці. Обидві організації повинні

поставити більший притиск на науку, а менший на ширення правди про Україну; воно прийде само собою. Адже характеристикою наукових організацій має бути дійсний пошук правди, а не трубинія про наші здобутки.

Взагалі нам не пошкодило б більше правди, відваги, критики наукових праць і критики праці наукових товариств, але самих товариств таки треба — треба їх для збереження тяглости в тематичних дослідях, для уможливлення зв'язків між молодшим і старшим поколінням, яке не бере активної участі в житті країн свого поселення, для збереження архівів, для створення відповідних умов до писання споминів. Деякі кроки в цьому напрямі вже робляться. Недавно я з приємністю довідалась з довідника стипендій, який видала Американська історична асоціація, що НТШ пропонує дотацію у висоті 500 доларів на написання статті з українознавства. Це один із способів вишукування нових, не конче українських талантів, бо довідник, у якому з'явилось це повідомлення приступний усім членам асоціації.

Важлива функція наших наукових товариств — це намагання стати мостом між двома культурами — нашою і тією, в якій ми оселились і живемо. Тут передумовою є добре знання обох культур, життя, політичних систем, організацій.

У Сполучених Штатах різні урядові установи, приватні організації, добродійні фундації виявляють зацікавлення прерізними проблемами. (Один приклад: недавно, одне з відомств американського Міністерства здоров'я, освіти і суспільної опіки фундувало серію конференцій для вивчення проблем жінок — негритянських, орієнтальних, східноєвропейських і інших меншин. У конференціях брали участь науковці, громадські активісти й бюрократи. Підготовою, проведенням і видаванням праць із цих конференцій піклувалися різні приватні установи, які одержали для цього потрібні державні фонди). Наші наукові товариства повинні бути вмістилищами талантів, які могли б висунути потрібних дослідників або взяти на себе відання ззовні фундуваною дослідницькою діяльністю. Ці товариства можуть також пропонувати досліди над різними питаннями, з яких вони мають серед свого членства експертів і пробувати здобути від урядів і приватних фундацій гроші на ці досліди.

У цій ділянці нашим науковим товариствам ще треба добре попрацювати. Часто-густо ми тут не тільки не висуваємо себе, не пропонуємо своїх послуг, а ховаємося, коли нас шукають. Прямо з боєм я прочитала довідку в журналі Американської Асоціації Католицьких Істориків (*Catholic Historical Review*, 1979, 2, ст. 256), де написано:

Програмовій комісії, після кількох спроб не вдалося здобути співпраці видатних українських істориків для того, щоб зорганізувати сесію [на

з'їзді] присвячену трагічній історії уніяцької (греко-католицької) церкви, але комісія твердо рекомендує, щоб у плянуванні майбутніх з'їздів був взятий до уваги католицизм в інших частинах світу, не тільки той, що в Західній Європі й Америках.

Не знаю, до кого з'їздова комісія зверталася, але з довідки можна ствердити, що "видатні українські історики", серед них може й автори всіх тих брошур про наші церкви, якими ми пробуємо зацікавити Джо Сікспека, не виконали одного з завдань наших наукових товариств — активної співпраці з неукраїнськими установами. До речі, цю довідку також читав один з моїх колег неукраїнців, який цікавиться питаннями української католицької церкви. Він написав мені, що коли б українці організували сесію на черговий рік, то він радо взяв би в ній участь як доповідач.

Нашим науковим товариствам — користуючися втертим виразом таки треба "вийти з гетта". Вони можуть робити це за допомогою своїх таки членів, які мають зв'язки або легко могли б їх установити з зовнішнім світом і діяти від імені тих товариств. (Біда, що іноді ці рядові члени можуть зустрітися з суворим запитанням когось з управи, "А хто вас до цього уповажнив, га?") В нас часто структура, статут і консервативний дух колективізму, проти якого офіційно виступаємо, ставлять перешкоди ефективній дії).

Гнучкість, співпраця, очі, відкриті на різні можливості — це запорука життєздатности. Наукові товариства більш, ніж інші організації, мають складатись з одиниць, і в праці одиниць є їхня остаточна вартість. Товариства не є гранітними обелісками, вони мають відзеркалювати потреби дня. Тим більше структурні форми праці не можна залишати незмінними в змінених умовах.

На Україні часто доводилось і доводиться обороняти українську культуру від накинених чужих концепцій. На Заході одначе мусимо обороняти себе від непотрібної інсулярности. Часами я маю враження, що ми собі самі найбільше шкодимо. У наукових колах обмеженість особливо прикро та яскраво впадає у вічі, тому українські науковці повинні мати досить професійної етики, досить цивільної відваги, досить самодисципліни, щоб діяти на належному рівні особисто — і в своїх організаціях.

Наука — в додатку до знання, розуму, гнучкості — сприяє широкій толеранції. Чи не найбільшу шкоду українські наукові установи собі спричинюють через невміння чи неохоту співпраці між собою, зокрема беручи наші обмежені ресурси. Поруч цього вадою в нашому житті є часті нетолерантні напади чи інсинуації на людей і установи, які не діють згідно з прийнятими (і неперевіреними!) шаблонами. Коли якийсь "професор-доктор" швидко вбачає зраду в звичайному інакодумстві чи іншому підході до справи, тяжко пізнати в такій поведінці зразок української культури, гідний наслідування.

Коротко кажучи, українські наукові товариства поза межами України існуватимуть далі і будуть розвиватися тільки тоді, коли вони посилять свою науковість. Якщо їхні члени не ставитимуться серйозно до себе, до свого довілля і до наукової праці, їх мало хто трактуватиме серйозно. Наука — як любов, і віра, і вірність — не одноразове явище. Її треба поновно доводити.

ЩО ДІЄТЬСЯ В РАДІО «СВОБОДА»?

Богдан Кордюк

Від якогось часу щось для стороннього ока незрозуміле діється на Радіо "Свобода", зокрема в його українській і білоруській редакціях. Почалося з кінця 1978 року, коли вирішено усунути з посади керівника цих редакцій Івана Басараба і на його місце покликати Миколу Геруса. Занепокоєні цим заходом члени названих редакцій, знаючи Геруса з попередньої діяльності на цій посаді, запротестували проти його повернення, але провід в один голос наполягав на тому, що єдиний Герус спроможний посправжньому налагодити роботу білоруської й української редакцій.

Бачивши безрезультатність своїх протестів, гурт співробітників обох редакцій звернувся по допомогу до високо шанованої в українських колах людини — Петра Григоренка. У листі до нього, який потрапив до преси, серед іншого вони писали:

... кілька років тому ці дві редакції очолював добре відомий українській еміграції, але, можливо, ще не відомий Вам американський громадянин пан Микола Герус. Амбітний і недовірливий до всіх, він зруйнував тоді, певно, боячися конкуренції, українську редакцію в Нью-Йорку, що існувала паралельно з мюнхенською. А в мюнхенських білоруській та українській редакціях Герус створив просто неможливі умови праці: ширячи безнастанно інтриги і провокації, сіяв ворожнечу між співробітниками, взагалі поводився з підлеглими, як з людьми нижчої раси; намагався користуватися послугами стукачів, на що ми маємо в разі потреби свідків. Коротко кажучи, створив в обох редакціях атмосферу, абсолютно неможливу для нормальної праці, і якість українських та білоруських пересилань значно знизилася.

Обвинувачення, як бачимо, дуже серйозні, і вразливий на людську несправедливість Григоренко зрозумів, що безпідставно не може підписатися під такими обвинуваченнями значна більшість двох редакцій (підписалося дванадцять осіб) і підтримав протестантів, написавши листа до директора Радіо "Свобода" і "Вільна Європа". У його листі, між іншим, було й таке речення: "Протелефонував я і панові Герусові. Сповістивши його

про одержання листа, я сказав, що на його місці не пішов би працювати в колектив, більшість котрого активно протидіє його призначенню”.

Ми не знаємо, чи дійшов цей лист за призначенням і як на нього реагували, але знаємо, що Герус не послухав мудрої поради Григоренка і на початку лютого 1979 р. прибув до Мюнхену. Тим часом українську громадськість дезорієнтував ще один відкритий лист до преси. Цим разом гурт нью-йоркських співробітників Радіо "Свобода" виступив на оборону Геруса. Дивним у цьому листі було те, що хтось організував підписи й таких людей, які з Герусом ніколи не працювали і про стиль його адміністрування не мають поняття.

Та скоро з'ясувалося, хто має рацію: протестанти чи оборонці Геруса. Переглядаючи українські програми, які радіо розсилає різним установам, ми ствердили, що з перших днів перебування в Мюнхені Герус почав русифікувати мову пересилань: замість уживаного за його попередника Івана Басараба українського терміну "радіопересилання", з'явився російський — "радіопередачі"; замість звичайного українського — якась там газета "в числі" і т. д., почали вживати "в номері". Навіть не "номер", як належить це слово писати по-українському, а власне "номер", щоб не відрізнялося від російського. Приклади можна продовжувати.

Далі нас, м'яко висловлюючись, здивувала зворушлива турбота Геруса за честь КГБ. Переглядаючи програми української редакції, ми ствердили, що Герус більш-менш послідовно уникає згадок про злочини КГБ, скреслюючи їх не тільки в скріптах, спеціально виготовлених для радіопересилань, а й у матеріялах з української преси, за зміст яких Радіо "Свобода" не відповідає. Ощаджуючи місце, ілюструємо це лише одним прикладом, зате аж надто яскравим. Мова про відому статтю Петра Григоренка в "Свободі" під назвою "Ні! Не просто вбивці!", написану з приводу розстрілу трьох вірмен, засуджених на страту за нібито ними вчинений вибух у московському метро. Так от в акцептованому Герусом пересиланні цієї статті усі згадки про КГБ скреслені, хоч автор розглядає московський вибух саме як кагебівську провокацію. Є в нас багато подібних прикладів, які в разі потреби можемо наводити.

Але все це, хоч і як серйозно звучать наведені обвинувачення, виглядатиме дрібницею порівняно з двома найновішими випадками явно шкідливої діяльності Радіо "Свобода", повз які українська суспільність не може пройти байдуже.

Перший випадок. Перебуваючи в Мюнхені, Валентин Мороз 8 липня 1979 р. дав інтерв'ю польській редакції Радіо "Вільна Європа". Серед інших питань інтерв'юер поставив Морозові й такі двоє, які тут наводимо з відповідями Мороза:

Ось ви говорили про ваше серце українця. Ви вірите в майбутнє України та в її самостійність. Чи це палке почуття серця патріота й націоналіста, чи, може, вбачаєте вже існуючі перспективи визволення вашої батьківщини?

Дослівний текст відповіді Валентина Мороза:

Я гадаю, що визволення України — то питання часу, а не принципу; це стоять ерихонські мури, та вже готова труба, і народився голос. Я не знаю про конкретні події завтрашні, про це знає один Бог, але не трудно здогадатися, що вісімдесяті роки на Україні і взагалі на Сході будуть дуже цікавими й бурхливими.

Питання інтерв'юера:

Ви історик, і в вас є цікаві історіософічні міркування на тему загарбання України Московією. Було б цікаво послухати ваші погляди на це.

Відповідь Валентина Мороза:

Взагалі я гадаю, що Захід ще не оцінив значення України як великого бар'єру проти всякої східньої сили і не зрозумів, наскільки трагічним було порушення європейської рівноваги в сімнадцятому сторіччі. Справа в тому, що доки Україна була в системі західних сил, — Москва була далеко на Сході, і європейська рівновага в принципі втримувалась, а ті війни, європейські, які були — вони ніскільки не порушували цю рівновагу, скоріше владнували порушення цієї рівноваги. Пізніше, коли Україна ввійшла в склад Російської імперії — Росія одержала ключ до європейської рівноваги. Так, Україна — це ключ до європейської рівноваги. Це знає добре Москва, це підтверджував Гітлер, який казав: хто володіє Україною — володіє Європою. І з того почалось нависання Росії над Заходом. Російські танки на Ельбу рушили не в сорок п'ятому році, а в сімнадцятому сторіччі. З сімнадцятого сторіччя, отримавши в руки Україну, Москва почала крок за кроком наблизитися до того стану, який має тепер. Я гадаю, що це першочергове завдання українства: дати зрозуміти Заходові, що без самостійної України ніяка рівновага в Європі неможлива. Тільки коли знову відновиться цей бар'єр проти Сходу, тоді Європа буде займатися власними справами, а не постійно думати, що висить Дамоклів меч, вістря якого на Ельбі, а волосинка підвішена в Кремлі.

Польська редакція це інтерв'ю, яке Мороз виголосив українською мовою, пустила в етер без жадних скорочень. А українська випросила його в поляків і теж пустила, але... попередньо Герус обоє наведені тут питання й відповіді на них скреслив. Наче їх і не було.

Припустившись такого фальшування, Герус випорожнив

Морозове інтерв'ю від змісту, не питаючися згоди автора.

А от базікання, хай дарують мені читачі цей термін, бо влучніший важко було б знайти, безвідповідальне базікання іншого автора на ту саму тему самостійності України — російського письменника Віктора Некрасова, беззастережно пущено в етер. Це такий обурливо образливий на українську адресу документ, що його треба навести повністю, бо ледве чи читачі повірили б нам на слово, що можливе таке зухвальство. Називається опус "Зустріч з українцями Канади". Пересланий в українській програмі 29 вересня 1979 р. Далі він від першого рядка до останньої крапки. З збереженням мови й правопису оригіналу.

Вступ від редакції:

"А зараз російський письменник-киянин Віктор Некрасов, лауреат Державної премії, котрий тепер живе в Парижі, поділиться з вами спогадом про свою зустріч з українцями Канади".

Віктор Некрасов:

"Навесні 75-го року приїхав я до Канади. І ось перший вечір. Посадовили на аеродромі Торонто в машину і привезли сюди, в невідоме мені, невеличке місто Гамільтон. Завели до залі. Українці... Хто вони? Петлюрівці, бандеровці, бульбівці, мельниківці, просто дореволюційні діди? На стінах портрети. Я ошарашений. Ліворуч — Петлюра, праворуч — Бандера, а на супротивній стінці — англійська королева. Не дуже звично...

"В кінці вечора запитання. Задають в основному старі. Молодь більш мовчить, потім вже я з ними бесідував, не в клубі, за вечерею, без старих.

"Головне і майже перше запитання в Торонто, Монреалі, Вінніпегу, Саскачевані, Гамільтоні, у десятках аудиторій — як я відношусь до незалежності України. Хто я такий — єдино-неділимець чи за незалежну Україну.

"Звісно, я відповідаю, що за незалежну, що кожен народ має право обирати ту систему, той уряд, який йому подобається, але як це зробити, я, мовляв, не уявляю.

"З молоддю був щиріший. Кажучи прямо — дурість декого з старих, да й не тільки старих (згадую деякі українські канадські газети) виявляється в тому, що бурхливий їх антисоветизм приймає іноді форми і виголошення, які на Україні нічого, крім посмішки, не визовуть. Ну, для чого писати, що на Україні не знайдеш українських книжок чи що за українську мову виключають з інститутів. Брежня! Справа куди гірша. Книжок українською мовою скільки завгодно, всі книгарні забиті, але хто їх купує, хто читає? Скажу по секрету — мрія кожного українського письменника бути виданим не в Києві, а на російській мові в Москві. В цьому трагедія української мови. Вона поступово

вмирає. І не тому, що її забороняють — абсурд! — Газети на українській мові, всі вивіски й назви вулиць теж по-українському і «Касандра» і Лопе-де-Вега в Академічному ордену Леніна театрі імені Франка теж — більше — в народних судах першу фразу вироку — 'Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки' читається по-українськи (далі, правда, і все до цього по-російськи. За виключенням суду над Іваном Дзюбою, але тут інакше не можна було). Ні, ніякої дискримінації мови нема, але той же український письменник, який у Спілці і дома балакає по-українськи, сина свого віддає до російської школи, російська мова, мовляв, не підведе, вона й до Києва доведе.

"А кожен колгоспний хлопець, що йде до армії, вивчається там на російську і дуже тому радий — до колгоспу повертатися він не збирається, а далі вчитися (в армії все ж таки вчать — на моториста, танкіста, зв'язківця) та краще все ж таки вчитися по-російськи [дуже важливо пам'ятати, що тут збережена мова і правопис оригіналу — Б. К.]. І в'яне, сохне чудова українська мова, про яку ще Собінов казав, що більше всього він любить співати по-українськи, потім по-італійськи, — і поступово переробляється вона в 'суржик', а потім в погану російську мову.

"Але повернімося до наших канадських хлопців... Сидимо ми з ними в якомусь з торонтських чи вінніпегських ресторанів (навкруги куманці, глечики і блузки на офіціантках майже з українськими візерунками і таке миле 'прошу') і точиться розмова про цю саму 'незалежність'. Можна про неї говорити довго і серйозно, мабуть, треба, но як не додати до цього трохи жарту, українці поважають гумор. — Так ось, хлопці, — кажу я їм, закінчивши другу тарілку галушок, — справа в тому, що для того, щоб добитися 'незалежності', крім бажання, потрібен ще час. А в українського колгоспника, просто кажучи, нема часу. Нема часу, не то, щоб [про] державний устрій думати, а навіть на те, щоб сіяти та збирати хліб; благо цим займаються студенти та наукові робітники. Нема часу, тому, що сьогодні весілля, віддають заміж Наталку. Три дні все село п'є. На четвертий похміляється. А на п'ятий, диви, женять Петра. Три дні п'ють, на четвертий похміляються. А тут якраз помер старий Павло Чотири дні п'ють, на п'ятий похміляються. Не встигли ще поховати Павла — Великдень. Тиждень п'ють, на восьмий похміляються. А на дев'ятий — бац, Перше Травня. Ну як не випити, сам Бог наказав — у календарі червоне. Потім 9-те травня — День Перемоги. А потім храм, а потім...

"Шутки шутками, а ось дивлюсь я на Миколу і Андрія, що сидять переді мною й живо малюють собі їх візит на Київщину чи Чернігівщину. Да вони й ноги не винесуть. П'ють то там не рюмочками, і на своїй Торонтщині чи Вінніпегщині чи навряд вони

з самогоном зустрічались.

”Я намалював чудову, але невеселу картину і не дуже переборщив. Чудову, тому що є що пити. Є чим закусити. Самогон власний, копійки (ну то, звичайно, законом карається, а хто заборонить? Міліціонер? Та він сам за столом сидить, а не сидить, то під полою виносить). А закусь? Чого гріха таїти — є зараз чим закусити, не той час. В колгоспника (українського підкреслюю, з російським, особливо на півночі, не треба рівняти. там погірше), так в українського колгоспника і коровка, і кабанчик, і кури, й гуски, і присадибна ділянка, з якої живе не тільки він, а й вся країна. Короче кажучи, жити можна... Жити можна... Ось формула, що і радянській владі допомагає жити. («Народ і партія єдині!» — на всіх лозунгах, по всій країні). Між народом і нею, радянською владою, існує якась джентельменська, я б сказав, угода, хто з них джентельмен не дуже то розберешся, але є таке поняття. Радянська влада вимагає, натискує, чогось там не прощає, але на щось затуляє очі. На воровство, принаймні. Але хтось казав — воруять всі, крім Сахарова. Того чи другого під суд віддадуть, коли через край вже наворує чи дачу з мarmору собі збудує, як кажуть, буває в Грузії. А інші 100-200 мільйонів, як вони? Більш за все не хочу когось в чомусь навчати, ні радянську владу — її не навчиш, — ні тим більше нарід, в якого, як нас з дитинства навчали, ми повинні вчитись.

”Але... коли я в канадських розмовах казав, що народ знає, яка влада йому потрібна, — я трошки лукавив. Не знає цього ні дядько Павло, якого нещодавно поховали, який воював в свій час ‘за веру царя и отечество’, ні мій друг Мітька, з яким ми лежали поруч в шпиталі в Баку, до якого він попав, захищаючи ідеали соціалізму, ні той 20-річний солдат, що їхав на танку до Праги, щоб захистити її від німецьких реваншистів... Увесь світ обійшла фотографія радянського танкіста в Празі — висунувсь із своєї танкової башти хлопець і думку думає. І таке в нього славне обличчя, і так він нічого не розуміє, — куди, для чого, проти кого? Я не хочу і не можу твердити, що народ оглупили (хоч і роблять все для того). Просто він втомився. І від війни, і від того, що було до неї, і ні в яку владу він вже не вірить. Старі ще пам’ятають, як їх переконували і червоні, і білі, і петлюрівці, і всі вони, що займали міста і села, твердили, що тільки вони знають, що народу потрібне і як йому допомогти.

”Ні, не вірить нарід уряду, нікому. А цю, радянську, владу він хоч знає. І знає, як її обдурити, як до неї приспособитися. А те, що на виборах до Верховної Ради в нього нема з кого вибирати і що не кожен день можна почитати газету «Монд», — що ж, з цим можна й примиритися. А коли буде нова війна (ні, не буде, всі бояться цих нових — нейтронних, чи як їх там звати, — бомб); ну,

коли буде війна, він, дядько, так же буде захищати радянську владу, хоч і ненавидить її, як захищав у вітчизняну війну. Втомився народ. І більше за все боїться якихось змін. Звик він до Брежнева — хай собі царствує — як його обдурити, всі знають. А до нового, а до нового якось ще по-новому пристосовуватись треба буде. А ну його...”

Кінець. Гадаєте, редакція бодай висловила якесь застереження? Ні, смиренно дописала:

”Російський письменник-киянин, лауреат Державної премії Віктор Некрасов, котрий живе нині в Парижі, виступав перед нашим мікрофоном зі спогадом про свою зустріч з українцями Канади”.

Було б недостойно пункт за пунктом спростовувати це белькотання. Ми знаємо, що ”лауреат Державної премії” уміє й ліпше писати, але тут наче сп’яна він посміявся і з Радіо ”Свобода”, і з нас усіх. Але що думали ті люди, на відповідальності яких це пересилання?!

Таж криком кричати хочеться з розпачу, що ми звідси ”просвітили” людей на Україні, що дискримінації української мови там немає, що розмови про дискримінацію — ”брехня” й ”абсурд”. А київський інженер Василь Лобко, який пішов в ув’язнення тільки за те, що писав до урядових інстанцій протести проти утисків української мови та листи в цій справі до Тичини й Рильського; а Олесь Сергієнко, що дістав сім років ув’язнення плюс три заслання, хоч усе обвинувачення базувалося на зізнаннях підставних свідків, які доносили, що Сергієнко всюди говорить українською мовою; а харківський інженер, прізвище якого випало мені з пам’яті, що дістав теж свої сім плюс три за те, що домагався для свого сина української школи; а всі інші по таборах і в’язницях хіба не за мову сидять; а врешті ті, що не встигли потрапити до в’язниці, але їм так само крається серце з уболівання за свою мову, — що вони всі подумують? Не про Радіо ”Свобода”, хай тим клопочеться хтось інший, — а про українську громаду за кордоном. Адже Радіо ”Свобода” говорить нашою мовою і від нашого імені? Що подумують про нас люди на Україні, від нас таки дізнавшись, що живуть вони там у казкових достатках і за пияцтвом нема коли їм думати про державу?

Повз такі речі українська громада не може й не має права пройти байдуже, як це робила досі. Передусім українці Америки й організації, які їх репрезентують і зобов’язані боронити честь українського імені, повинні запитати відповідні інстанції у Вашингтоні: що то за люди, яким довірений нагляд над Радіом ”Свобода”? Чому їм любо добирати саме таких, як Герус? А коли їм показують на Герусові неподобства, чому вони, замість придивитися, що діється, стіною стають на його оборону? Чому

найближчий протектор Геруса Р. Кук почуває себе так упевнено, що тільки знизує плечима: мовляв, у пересиланні Некрасова немає нічого образливого для українців? Де кінчається політична лінія Америки як країни і де починається "самодіяльність" Кука чи Геруса чи обох? Які є обмеження, поставлені вільному слову білоруською і українською мовами в етері?

ЛИСТ

Віра Вовк

Що сталося з моїм любим містом?

Уявляю собі, що я вмю ходити на ливні, як циркач, щоб не ступати по покришках авт і дістатися до Університету Святої Уршули, бо всі тротуари перемінилися на місця для стаціонування, а пішоходцям доводиться протискатися біля мурів. По дорозі помічаю руїни будівель — переважно старих одноповерхових домиків —, а поруч повиростали — прямо за ніч! — колосальні хмарочоси, що заслоняють гори і небо. Зруйновано одне біле чудо: аргентінське посольство серед пальм, а тепер на його місці кусають землю, гарчачи, бульдозери. Якись злі духи заповзялися на останні одnorodинні дома в Ріо-де-Жанейро; на них навалено податки з безконечними цифрами, і власникам не залишається нічого іншого, як продати їх у заміну за люксове помешкання в багатоповерховому будинку, що їх ставить ціла плеяда фірм, особливо Сержіо Доурадо і Жоан Фортес. Ці імена можна перекласти як "Сергій Золотистий" та "Іван Міцний", — знову уявляю собі, що перший обтрушується з золотої хітини, а другий кусає власників приватних домиків у помаранчових садах чавунними зубами.

Закінчилася епоха квітників з кущами ямину і манакá, коли ще можна було дихати пахощами, замість порохами від метра, що велетенською кертницею перерило місто. Та обнова зруйнувала обличчя давнього Ріо: з центру усунено традиційний Сенат з кам'яними левами, поширено вузьку й галасливу купецьку вулицю Катете, розвалено все, що мало притаманний характер і свідчило про бувальщину: завулки з приватними подвір'ячками й кам'яними сходами, які ламаною лінією провадили на горби; старенькі крамниці; традиційні ресторани, де поети й письменники читали та обговорювали свої твори; малі господи, де харчувалися пенсіонери й студенти. Ще донедавна на вулиці Крузейро існувала брама жіночого монастиря з коловоротними яслами. Вуличниці там клали своїх нешлюбних немовлят, крутили залізну ручку, і ясла зникали за брамою монастиря, де черниці приймали дитину,

яка ніколи не довідувалася, хто її мати... Тепер та вулиця вже не існує, як і багато іншого. Давня дільниця богеми, Ляпа, зовсім втратила своє питоме обличчя. Малі каварні з кахляними стінами і торговища з дрібним крамом позамініювано на монументальні споруди з бетону й мармуру: новий собор, схожий на святиню маїв, елегантні скляні куби будинку "Петробраз" попідпирані колонами, широкі травники, де колись копичилися скромні садиби. Одначе старі будинки мали вікна з мережаними бальконами, високі стелі, багато кімнат, де тлумилося багато дітей... Минулося. Нові житла, переважно на дві кімнати з низькою стелею і залєю, в якій царить телебачення, розраховано на малі родини. Діти виховуються на вулиці: там грають копаного м'яча і їздять на дошках з колісцятами.

Правда, є розкішні споруди над морем, у Леблон і в Іпанемі: там з бальконів звисають тропічні декоративні рослини, а перед входом грає фонтан. Але вони для маґнатів, не для "людей". У сусідстві ще залишки жалюгідних фавель, по вулиці тиняються жебраки, п'яниці, волоцюги і бездомні діти, якими ніхто справді не цікавиться, доки не станеться щось особливе.

Навіть торг змінився. Давніше я йшла вздовж розкладеного краму купувати зілля в знахаря. Чорний, поморщений, мов сходжений черевик, із сивими жмутками волосся, що в цій расі вказує на високий вік, він дивився на мене співчутливим поглядом.

— До чого служити це зілля, батьку Бенто?

— Оце, щоб покласти невірному любасові під подушку. Зараз навернется! А це, щоб жаба в печінці не завелася, пити як чай. Це тут — подробити в ванну, коли свекруха піде купатися, щоб злагідніла...

— Чи є щось для бурґомістра, щоб полатав діри на нашій вулиці? І щоб ліниві в писанні листів стали ревними?

Негр зідхає:

— Алеж бо ви необізнані, дона! Таж у мене зілля тільки на важливе...

Тепер продають ще тільки, крім завжди ярко-барвистої городовини та садовини, дикі квіти, насажені в бляшанках із-під консервів. Навіть дерев'яні колотілки, макогони, валки і спиначі для білизни зникають у безвість; їх заступають чим раз більше пластикові. Так і по шикарних крамницях з меблями тепер уже рідкісно побачити шляхетне дерево; всюди більше всяких дивовижних форм у різноманітних кольорах із синтетичних матеріалів: фіолетні акрилові сидження звисають на нильонових мотузках зі стелі; на оранжовім довговолосім килимі із штучного волокна розташовано пластикові прозорі стільці, схожі на зелені черепахи.

Ще живуть, але на як довго?, деякі фолкльорні свята: в останню ніч року, на Сильвестра, пісковий берег моря засяний

мір'ядами свічок, обтиканий гортензіями. Перед примітивними вівтарями з африканськими божищами й чортами витанцьовують жінки в білих мереживах, чорні руки з білими долонями вибубнюють шалені ритми, інші передають одні одним люльку з пахучим зіллям, ще інші падають у транс... Кокетлива богиня моря, Еманжа́, приймає в дарунок білі квіти, сережки, браслети, парфуми... Декому вона ще являється в пінах моря в сніжно-білому, фосфоризуючому платті.

На Кузьми і Дам'яна обдаровують дітей солодощами.

Давніше, під Свят-Івана, запалювали бальони, і сотні світел у різних формах підносилися в вечірнє небо, щоб згаснути між зорями. Коли бальон спадав до землі, гурт молоді біг, щоб його зловити, начебто йшлося про саме щастя... Потім заборонили запалювати бальони. (Кажуть, вони могли б спричинити пожежу широкого лісового поясу доокола Ріо). Діти мстяться: пускають ракети, "ящірки", "гранати", що в'ються і вибухають між кроками прохожих. І хоч недавно заборонено вживати автових гудків, мало хто дотримується цього розпорядження. Взагалі, місто стає поганозвучне: на вулиці, в публічних установах, у церкві... Прекрасні грегоріянські хорали, що ними славилася більшість храмів, заступлено легкими, банальними мелодіями; молитву перетинають прозаїчні діалоги та пояснення текстів.

На щастя, на свято Франціска ще дають благословення звірям: перед церквою отців капуцинів збирається великий гурт народу з котами на руках, з собаками всіх пропорцій, з ослами, з мавпочками, з черепахами, з канарками в клітках, з папугами, з арарами й різним цвіркотливим братством, щоб їх покропив свяченою водою бородатий монах. Бо хто зна: може, після смерті, ті побожні звірі й птахи дістануться до неба, щоб зажити щасливо десь у сусідстві святого, який проповідував птахам і риbam?

Але карнавал, славетний карнавал у Ріо, починає набирати запроданого характеру. Правда, школи "самба", що сходять у пишних костюмах з окружних горбів з фавелями, чи доїжджають з бідного передмістя, плекають свою традицію, але танцюють перед риштованнями, де кожне місце продається туристичною ціною. Самі жителі Ріо-де-Жанейро, "каріоки", вже не захоплюються карнавалом так, як це було давніше.

Зате ще досі, на мій превеликий жаль, цілий квартал слухає радіоприймача, який передає футбольні змагання, модульне голосом і емоціями. Він схожий на факіра з флейтою, а народ — на кобру в кошику...

Біля старого філологічного факультету Святої Уршули вибудовано три інші будинки. Ми вже університет. Пригадую собі, коли "Санта Урсуля" мала всього 45 студентів... Професори

плекали дружбу, родини спілкувалися одні з одними, жив дух братерства. Тепер ми проходимо поруч колеґ і не знаємо, хто вони. Друзі не мають часу. Зайняття, метушня, тяжкий доїзд до праці не дозволяють на годину спокійної розмови з філіжанкою чаю в руці. Ми ще тільки сьорбаємо чорну каву, стоячи при наріжному барі, і розмова обмежується на клаптях речень:

— Все гаразд?

— Могло б бути гірше!

— Та невже?

— Але Бог — бразілець!

Справді, відай Бог таки бразілець! Бо при знеціненні національної валюти і зростанні дорожнечі зайво бути економістом, щоб помітити, як багаті стають крезами, а скромно заможні — бідаками; як одна з найбільших і найбагатших країн світу не подолала своїх підставових проблем і мотлошиться між безладдям, бюрократією, сваволею. А все ж таки якось пхає біду вперед.

Останній президент скасував деякі цивільні обмеження (остракізм), запровадив право на страйк, право на одверту критику. Зате далі панує цензура на п'єси й фільми, ще й деякі книжки, де уряд донюхується соціалістичного запаху... Одночасно та сама цензура пропускає вульґарну порнографію і скрайню жорстокість, яку мешканець Ріо-де-Жанейро досхочу знає з своєї буденщини. І далі, щоб виїхати з країни, треба депонувати 22.000 крузейрів у Банку Бразілії, які можна отримати аж за рік, і то без поправки на знецінення. Хто спроможний подорожувати в таких обставинах? Напевно не ті, кому подорожі в світ найкорисніші: молоді мистці, скромно платні професори, "безґрішні" студенти... Враження таке, що копаній м'яч і карнаваловий шал мають діяти як дурман, щоб не думали про важливіші справи.

Очевидно, що бразільська криза — не справа цифр. Ідеться про зворохоблені вартості в усіх секторах приватного й публічного життя, що їх приносить із собою всяка цивілізація. До того — край гарний, погідний, без справжньої зими, творить охоту до вигід і розкошів. Самі жителі Ріо-де-Жанейро — кмітливі, і тижневик "Паскінь" (= Пасквіль) може служити доказом. Це — тутешній "Лис Микита", що славиться політичним та соціяльним гумором, нехтує налички, показує язик "чесній еліті".

Дивлюся на Ріо-де-Жанейро з університетського коридору, вікна якого розкривають широку панораму на затоку Гванабара. На обрії, в рожевому тумані, оклики Пасма Органів, потім летовище Сантос Дюмон, для внутрішніх льотів. (Літаки перелітають низько над кораблями і над елеґантним 14-кілометровим хребтом нового моста, що лучить Ріо-де-Жанейро з

Нітеройо). Музей новітнього мистецтва дзеркалиться в ставку між папірусами. Церковця Носса Сеньйора да Гльорія біліє каравелею на горбі. Під велетенським фікусом, зараз під університетом, сидить чоловік і виплітає узір із соломки на опертя старовинного крісла. Поруч, серед інтенсивного руху особових і вантажних авт, їде вельосипедист з тузенем прасованих одягів від пральні, щоб віддати їх власникам. Студенти архітектури йдуть з великими лінійками в одній руці й андрутовими стіжками з чубатим морозивом у другій. Раптом тепла хвиля напливає мені на серце:

Адже є ще молоді! Є надія на тих студентів, що ходять у витертих "джинсах", бородаті, розпатлані, поклонники індійських релігій, споживачі макробіотики, практиканти йоги! Не розбереш, хто між ними син міністра, а хто син водія. Всі вони сидять на кам'яних сходах університету, книжки і брульйони зчеплені клямрою на дошці писати або встромлені неохайно в витерту торбу через плече. Деякі з них пробували вже заборонених плодів: наркотиків, "російської рулети", їзди автотом "амок", бакханалій... Але не всі, не всі! Є між ними молоді автори збірок поезій та оповідань, лавреати літературних і музичних конкурсів, подорожні по середині країни, де діють у час вакацій — зовсім безплатно — як помічні лікарі, медичні сестри, дентисти, агрономи, а то й як ремісники серед убогого населення, допомагають людям, учать їх, дружать з ними... Великий попит серед цієї молоді мають популярні декляматори, музики. Вони цінують фолкльор і пізнають, що він буває витончений і багато складніший, ніж усяке псевдомистецтво. Вони захищають природу, обстоюють право індивідуальності, солідаризуються з дисидентами всіх тоталітарних режимів...

Давніше тільки панни з "доброго дому" вміли грати нігтями на фортепіяні, як писав колись поет Маріо до Андраде. Сьогодні стали популярні серед молоді цілі родини флейт, круторогів, віоль-да-ґамба, лютні, портативи, кимвали, ксилофони, тамбурини, бубни й інші ударні інструменти. Молодь ущерть переповнює фільми Фелліні, Буньюеля, Берґмана, Пазоліні, Антоніоні, Кавалеровіча, Вісконті й інших шукачів нового. Молодь могутніми хвилями напливає до театрів, так що важко дістати квиток! Молодь ходить по мистецьких виставках, слухає лекції й доповіді. Молодь читає. На Сінеляндії, серед голубів, — кіоски з новими виданнями. Хто там вештається, то — молоді люди, оті мої бородаті й патлаті студенти!

Мені хочеться тепер гукнути з університетського балкона, мов з амвону:

— Дорога молоде! Будь ліпша, ніж ми! В твої руки кладу майбутнє цього міста, цього краю. Віддай землі озон свого

пралісу, своїх річок, свого моря! Віддай своєму народові труд своїх розумів і рук, не міряний скупю, а щедрою мірою вічної весни, що притаманна цій країні! Хай тут, де перший місіонер, отець Жозе Аншіета, писав гімни для Богородиці на піску, що їх навіть шанували хвилі потужного моря, знову відродиться дух простоти, не простацтва, солідарности, не егоїзму. Щоб усі жителі Ріо-де-Жанейро зрозуміли, що покликання цього міста — краса!

Спогади Івана Кедрина

Кедрин І. ЖИТТЯ — ПОДІЇ — ЛЮДИ; СПОМИНИ І КОМЕНТАРІ. Нью-Йорк ("Червона Калина"), 1976, 724 ст.

Іван Кедрин заплянував свою книгу дуже широко. В ній він розповідає про своє дитинство і гімназійні роки (8 сторінок), про участь у Першій світовій війні і про полон у сибірських таборах (6 ст.), про революційні роки в Україні 1917-1920 (28 ст.), про перебування у Відні в рр. 1920-1923 (18 ст.), про журналістичну й політичну діяльність у Варшаві і в Галичині в 1923-1939 рр. (230 ст.), про події під час Другої світової війни (60 ст.), про еміграцію в Австрії (40 ст.) і про життя та діяльність у США від 1949 року до часу передання машинопису спогадів до друкарні 1975 р. (180 ст.). Книга закінчується "Додатком", в якому передруковано два документи ОУН і УПА про українсько-польські стосунки під час Другої світової війни, протокол польської Ради міністрів з 1926 р. про її політику супроти національних меншостей та протокол засідання польських північносхідних воєвід, де схарактеризована політика Генриха Юзефського (волинського воєводи і кол. міністра УНР) до українського населення. В "Додатку" надруковано також список українських сенаторів і послів до польського парламенту в рр. 1922-1939. Книга має 10-сторінкову бібліографію і покажчик імен (40 ст.).

Праця Івана Кедрина це компіляція спогадів (найцікавіша її частина), коментарів, передруку давно написаних автором статей, хроніки діяльності деяких українських організацій і установ та історичних нарисів про польсько-українські стосунки між двома світовими війнами.

Важливіші розділи в книзі закінчуються "підсумками", які повинні б бути осмисленням усього пережитого і передуманого автором, а тим самим мали б стати тим найістотнішим, чим автор бажає поділитися з своїми читачами. На жаль, так не сталося. Кедрин не зробив тут кроку вперед. У "підсумках" автор не вийшов поза те, що кожного року повторюється в українській пресі з нагоди національних річниць.

Писання кожного широкого, багатопляного твору (а таким є праця Івана Кедрина) вимагає від автора відповіді на питання, як підійти до організації матеріалу. Кедрин вирішив це питання на користь хронологічно-тематичної схеми, але, на жаль і зі шкодою для свого твору, він не виявив достатньої самодисципліни, щоб дотриматися її в процесі писання і вчинив серйозні прогріхи і проти хронології і проти послідовності в тематичному опрацюванні матеріалу. І саме тут, в

організації матеріялу, захована найбільша невдача Івана Кедрина. Його твір хаотичний. Читач, закриваючи останню сторінку, залишається без відповіді на більшість питань, які Кедрин порушує. Йому важко з усією певністю відповісти, який світогляд в автора, за що і проти чого він є. Приклад: у підрозділі "Нормалізація", який має 15 сторінок, Кедрин тільки 5 із них присвятив властивій темі, а решту характеристики обставин, які панували в редакції "Діла". Отже, читач, щоб збагнути, що це таке політика "нормалізації", мусить перегортати майже цілу книгу, не маючи до того предметового покажчика.

Але авторові трапляються ще гірші речі. Він досить часто в різних розділах висловлює протилежні погляди на ті самі питання. Наприклад, на 55 сторінці він пише, що в 1919 р. він не хотів повертатися з Наддніпрянської України в Галичину (а залишився в Києві, окупованому більшовиками) тому, що вона "була провінцією, а галичани провінціоналами", які не висунули з-поміж себе людей на міру державних мужів, але, забувши про це, на ст. 330 у підрозділі "Підсумки" переконує читача, що Галичина була справжнім П'ємонтом України завдяки тому, що витворила багато "видатних народних діячів-провідників та мала тугі народні маси". Або: на ст. 198 пише, що Українська парламентарна репрезентація у Варшаві була виразником всеукраїнської політичної думки і мала обов'язок актуалізувати Визвольні Змагання за Збручем, а кількадесят сторінок далі (ст. 357) заперечує себе: "Крім того, — пише він, — треба тямити, що всі політичні партії, легальні за Польщі, ... насправді були політичними партіями і групами провінціального, обласного характеру... Після упадку Польщі, після виходу великої частини західньоукраїнської інтелігенції на еміграцію та створення у 1941 р. "Райхскомісаріату України", галицькі партії втратили свою рацію існування".

І ще один приклад: на ст. 37 Кедрин пише, що українська політика не потребує відкликатися на історичні прецеденти минулого (такі, як Берестейський мир 1918 р. тощо), бо "значення історичних прецедентів упало після Другої світової війни, коли у процесі деколонізації Азії і Африки самостійними державами стали країни, що їх населення здебільша мало тоді тільки племінну, а не національну свідомість". Але вже на 240 ст. він бере в оборону екзильний уряд УНР, який якраз зберігає історичні прецеденти, і доводить, що він є "символом української державности" і як такий мусить продовжувати своє існування "без уваги на час і обставини".

Некорисно позначилося на праці Кедрина й те, що він розглядає багато питань української політики ізольовано, не беручи до уваги міжнародної ситуації і навіть стану в Росії і Польщі, а через те висловлює чимало поглядів і думок, які не мають історичного виправдання. На ст. 43 читаємо: "Капітуляція ген. Кравса (командира УГА) у Києві 31 серпня 1919 р. принесла катастрофу армії і державі". Звичайно, це велике

перебільшення. Причини падіння української держави були інші і глибші; не так військові, як політичні. Або Кедрин пише, що в міжнародній політиці галицька проблема не існувала, а існувала там тільки українська проблема. Це зовсім не так. На жаль, якраз було так, що на міжнародному полі більше була актуальна галицька проблема, як проблема УНР, і з такого погляду політика Є. Петрушевича після катастрофи армії УНР восени 1919 р. не була вже аж така наївна і безнадійна, а то й шкідлива, як це старається показати Кедрин.

Те саме стосується до погляду автора книжки на польсько-радянську війну в 1920 році. Коли він думає, що Пілсудський мав шанс перемогти Леніна та що ризький мир був помилкою польської політики, то треба пригадати, що проти польського походу на схід гостро виступали не тільки Денікін і Врангель, але й Англія, Франція і США. В такій ситуації Польща не мала вибору. Вона мусіла підписати мир.

Незрозуміла і нічим не виправдана Кедрінова оцінка т. зв. Зятківського договору УГА з Денікіном. Він порівнює його до Переяславського договору (!) і вважає, що це був вияв галицького русофілства. Нічого подібного. УГА протягом шістьох місяців (від листопада 1919 р. до травня 1920 р.) піддавалася під контроль кожного переможця на терені її постою: від Денікіна перейшла до боротьбистів, а в травні 1920 р. жилава заходів, щоб узяти участь у поході польсько-українських військ на Київ. Коли до цього не дійшло, то тільки тому, що Пілсудський боявся озброєних галичан і заслав їх у табори інтернованих на Волині. Аж дивно, як Кедрин може припускати, що будь-хто міг міняти тричі свої політичні переконання протягом шістьох місяців; бути русофілом, польонофілом, монархістом і більшовиком. Пояснення на поведінку УГА є тільки одне: вона, знищена тифом і дезорієнтована нерішучою політикою Директорії, перестала бути армією. Це був збір тифозників без ліків і теплого приміщення серед лютої зими.

Кедрин застосовує різні політичні і моральні стандарти до подібних, дарма, що вони відбувалися в відмінних обставинах і на різних теренах, явищ; наприклад, він вважає, що політика "нормалізації" УНДО була формою боротьби українського суспільства з польською окупацією, а не політикою співпраці з нею. Але з якихось незрозумілих причин характеризує політику "українізації" в УРСР не як вияв боротьби українського народу за свою державність, а як опортунізм і співпрацю з Росією. Те саме стосується до галицького терену: орієнтацію українського суспільства Галичини, Волині й еміграції на відроджені українські сили в УРСР в рр. 1923-1933 він розглядає як "дурійку" і як орієнтацію на Росію; зв'язки Є. Коновальця з російськими колами демократичної Німеччини до 1933 р. (після приходу до влади Гітлера ОУН у Німеччині впала в неласку і відновила свої зв'язки з нею аж напередодні німецько-радянської війни) він називає шкідливими; а співпрацю екзильного уряду УНР з Польщею виправдує

і схвалює та навіть зараховує до досягнень того уряду те, що він утримував свій розвідний апарат під контролем Польщі.

Односторонньою і тенденційною є характеристика ОУН і її роля в українській політиці. Кедрин бачить її крізь призму тільки двох явищ: провокації і розколу, а при тому і одне і друге явище перебільшує. В історії ОУН був тільки один великий провокатор: Роман Барановський. У своїй масі, ОУН мала винятково ідейний людський склад. Доказ на це: боротьба протягом дванадцятих років у надзвичайно важких обставинах проти Гітлера і Сталіна та повстання в таборах смерті в Сибірі. ОУН створила в історії України (або принаймні в історії Західних її земель) цілу епоху, що тривала від 1930 до 1955 рр., а на еміграції продовжується до наших днів. Чи могла б вона довершити це, коли б була так просякнута провокацією, як про це пише Кедрин?

На тему розколу в ОУН можна сказати, що коли б його не було, не було б і УПА, бож відомо, що А. Мельник послідовно провадив політику неутральності супроти Німеччини, а з наближенням більшовиків до Західної України наказав евакуювати свою організацію за кордон, за винятком малих опірних пунктів. Крім того розколи не були монополією ОУН. В УНДО було їх два: в 1926 р. з членів УНДО постала Українська партія праці на чолі з М. Західним і В. Будзиновським, а в 1934 р. Фронт національної єдності на чолі з Д. Палєвим.

Іван Кедрин, член центральних органів УНДО і політичний редактор найвпливовішої галицької щоденної газети "Діло", на жаль, не передав правильно історії політичної думки своєї партії, бо ідентифікував її зі своїми власними поглядами, точніше з поглядами екзильного уряду в Варшаві, які були тотожними.

А тим часом так не було. До 1933 р. шляхи УНДО і варшавського Центру не йшли паралельно. Цілком навпаки. Між ними велася затяжна боротьба. УНДО разом із абсолютною більшістю галицько-волинського суспільства ставилося критично і навіть вороже до політики екзильного уряду. УНДО свої головні надії покладало на українське національне відродження в УРСР. Називало її "зародком української держави" і давало вислів таким своїм переконанням на сторінках "Діла", у промовах своїх послів у польському соймі і сенаті та в ухвалах свого найвищого законодавчого органу — Українських Народних З'їздів.¹ Так думав також Дмитро Левицький, голова УНДО, отже, не відповідає дійсності твердження, що він був у той час його однимумцем. Українська кооперація співпрацювала з кооперацією в УРСР (одержала навіть таємно позику 30,000 дол., про що пише в своїх спогадах директор Центросоюзу О. Радловський), НТШ — з Академією наук у

1. "Діло", ч. 289 з 29 грудня 1928 р. Пор. орган екзильного уряду ВНР "Тризуб", 1929 ч. 5.

Києві. 1929 р. українська еліта Львова вітала Миколу Скрипника як представника української держави. Як уже сказано, це не була орієнтація на Росію і не на комунізм, а на відродження українських національних сил, діяльність яких могла б перетворити УРСР на самостійну українську державу.

Відворот від цієї політики почався після процесу СВУ, спотужнів після смерті Хвильового і Скрипника, а цілком завершився тоді, коли Гітлер в 1933 р. розірвав договір, підписаний з Росією в Рапалло 1922 р. Аж тоді політика УНДО і екзильного уряду взаємно наблизилися, що знайшло свій вияв у концепції т. зв. "нормалізації". І тут можна мати претенсію до Кедрина, що він не сказав читачеві найважливішого, а саме, що політика "нормалізації" польсько-українських стосунків була фактичним переходом на позиції Варшавського договору з 1920 р., тобто на позиції зречення з Галичини і Волині на користь Польщі за ціну надання їм автономії і за ціну української участі у великій антикомуністичній коаліції, яка як здавалося, готувалася тоді з держав Західної Європи на чолі з Німеччиною і в видатній співпраці з Польщею та Румунією. Якраз таку перспективу мав перед очима Дмитро Левицький, коли він пропонував Польщі "спільну платформу з українцями в історичній місії на Сході Європи" (ст. 251). Започаткувавши політику нормалізації, послали і сенатори з УНДО, хоч не дістали з польського боку ніяких запевнень, склали в варшавському парламенті далекоюсяжні заяви про підтримку державного бюджету і "сильної польської армії, яка є в інтересі обидвох народів: польського і українського".² Не знаючи політичного підґрунтя для таких заяв, галицька суспільність зрозуміла їх як відступ від самостійницьких принципів і повела проти УНДО посилений пропагандивний наступ. Створилася сильна протиундівська коаліція, до якої ввійшли Українська соціалістична радикальна партія, Фронт національної єдності, Українська соціал-демократична партія та більшість української преси. Окремо вела свою акцію проти УНДО підпільна ОУН, і саме тоді почалися найсильніші конфлікти між тими двома найбільшими політичними силами Західної України.

Наприкінці остання заввага: Кедрин не має замишування до точності і до правдивого передавання фактів і подій. Щоб показати читачеві про що йдеться, дозволимо собі на дві довші цитати. Цим разом перенесемо читача в 1920-й рік. Серпень. Польська армія під натиском Червоної армії залишила Київ і веде важкі бої в Галичині. На її правому крилі б'ються українські частини під командою генерала Марка Безручка. Євген Коновалець, що був тоді за кордоном, випрацював плян, як використати нову для української справи ситуацію. Ось, як про це розказує Кедрин:

2. "Діло", 5 вересня 1935 р. Посол В. Мудрий склав заяви 6 грудня 1935 р. і 2 грудня 1936 р., Волод. Целевич 14 січня 1936 р., О. Луцький 14 грудня 1936 р.

... Євген Коновалець вислав був уже з еміграції двох колишніх старшин (наскільки пригадую собі, Я. Чиж і Р. Сушка) до Головного Командування Армії УНР і польського генерального штабу з проектом — відтягнути Армію УНР, яка стояла на крайньому правому крилі польсько-українського антибільшовицького фронту, в Карпати, там переформувати її, доповнити так зв. бригадою Кравса, яка перебувала в Німецькому Яблонному, та вдарити у відповідний момент на більшовиків від півдня. Шефом генерального штабу польської армії був тоді генерал Розвадовський, "ендек", і він той плян відкинув. Генерали Марко Безручко і Всеволод Змієнко оповідали мені у Варшаві, що й керівні кола УНР поставились до того пляну неохоче... (ст. 297).

Так подає справу Кедрин, а ось слова самого автора пляну Коновальця:

Один член колишньої Стрілецької ради виїхав до Головного Отамана з пропозицією звільнити Українську Армію від її незавидної ролі оборони Галичини для Польщі та зберегти Армію виключно для боротьби за українську державність. Пропоновано тоді раптовим зворотом відсунути Українську Армію, що боролася на правому крилі польського фронту, у Карпати, і таким робом ухилитися тимчасово від дальшої боротьби проти більшовиків. Розрахунок був такий, що більшовики, після переможного походу через Польщу були б дійшли до Середньої Європи й загрожили безпосередньо інтересам держав-переможців. Для рятування ситуації мусіли б згадані держави не тільки піддати ревізії Версальський договір, але почати також організування поважного протибільшовицького фронту, при чому мусіли б узяти до уваги теж ті українські бойові сили, що їх досі легковажили й не хотіли їм помагати. Отже українські частини, що ховались би в Карпатах, після приєднання до них інших українських частин за кордоном, мусіли б увійти в плян великої протибільшовицької кампанії. Українська справа виринула б тоді знову на широкому міжнародному форумі та не була б залежною від одного тільки маршала Пілсудського. Переможена Польща не мала б відваги ставити такі домагання, як це вона пізніше зробила в Ризі.³

З наведеного бачимо, що Коновалець мав цілком інші наміри, ніж йому приписує автор споминів. Він не хотів, щоб Галичина ввійшла в склад Польщі, не хотів, щоб Польща виграла війну з більшовиками вже в 1920 р., був переконаний, що для української справи було б корисніше, коли б більшовики дійшли аж до Німеччини, бо тоді спровокували б війну Західної Європи з Росією, а тим самим створились би нові перспективи для визвольної боротьби українського народу.

Тут треба пригадати, що спогади Коновальця "Причинки до історії української революції" писав під його диктат Кедрин та що він перевідав їх у Чикаго у 1969 р. в збірнику "Корпус Січових Стрільців". Отже, вже тільки з цієї причини не можна припустити, що Кедрин призабув події, які відбувалися 50 років тому.

3. Корпус Січових Стрільців. Чикаго (Ювілейний комітет), 1969, ст. 446.

Обговорення книжки "Життя — Події — Люди" припиняємо на 409 сторінці. Дальші 300 сторінок присвячені еміграційним рокам. Про них треба б написати принаймні стільки, скільки про перші 400 сторінок, і тому їх оцінку треба відкласти до окремої рецензії.

Праця Кедрина написана легко і цікаво, але читати її треба помалу і критично.

Роман Ільницький

Майстер сучасної поезії

Кюніц, Стенлі. **ВІНОК ЦЕЙ, НЕБЕЗПЕКА.** Вибрані поезії. Упорядкував і переклав Богдан Бойчук із Вольфрамом Бургардтом, Іваном Драчем, Вадимом Лесичем, Юрієм Тарнавським. Нью-Йорк (В-во "Сучасність"), 1977, 76 ст.

Читаючи "Вінок цей, небезпека", небезпечно недоглянути, хто справжній автор цієї збірки. Писав її не один поет, але аж п'ять. Так, п'ять Стенлі Кюніців спряглися до роботи, щоб їхня збірка заговорила до читача українською мовою.

Один Стенлі Кюніц закоханий у звуки; у щось ніби те, що характеризує "дзеньки-бреньки" Миколи Вороного:

Якби дано тобі знання,
та його не дано,
бо мембрана затьмарена
самообманом
і перламутровий образ пливе
крізь текуче дзеркало,
ти б заскочив себе
у тій іншій плоті,
тяжкій молочком,
у кривавім пориві до греблі,
що пригублює млосну заводь.

Вольфрам Бургардт, який переклав ці рядки, має добрий слух. Тож він, перекладаючи Льорчине "Голосіння за Ігнасьом Санчесом Мехіасом", пожертвував значенням славної лінії, лише щоб зловити правильний звук. Але звук, задовольняючи слух, часто заглушує образ. Тому і в цьому перекладі ми не бачимо очима Стенлі Кюніца, лише чуємо музику, яка нуртує в уяві його перекладача.

Другий Стенлі Кюніц "гатить" майже воєнно-революційною термінологією, включно з "сигналами" і з "штурмами", яких немає в оригіналі:

Він продав свій газон "Стандарт Ойл",
Він жартує з сусідами, він спостерігає,
Як бульдозер, сп'янілий бензином,
Промачує тугу якість землі,
Як підкрадається під гіллястими небесами
До безтурботного коріння дерева.

Цей напад на куці куці бузків
Був лише сигналом до штурму
Старовинних велетнів зелені.

Читає, мабуть, не дуже здивується, коли довідається, що за цим Стенлі Кюніцом криється Іван Драч. Все ж таки легше сприйняти "сигнали" та "штурми" в мові Маяковського, якого Драч також перекладав, ніж у мові Кюніца.

Третій Стенлі Кюніц "шепче" нам до вуха "шипшиною" — алітераціями та консонансами, які часто потрапляють у мову Вадима Лесича:

Ось передмістями й крізь світло, що колись в нив
Я йшов за ним, а там внизу піщаним шляхом
Білішим, ніж прах костей, я прямував розкішними
Горбовинами нив, там де сливки
Спадали у своїй важенній спілості, одна за одною.

Четвертий Стенлі Кюніц говорить до нас розмовною мовою без ніяких прикрас:

Я був чужинцем на землі.
Ступивши на місяць, я починаю
своє веселе паломництво до нових
Єрусалимів.

Чи це часом не мініатюра з останньої збірки перекладача? Ні, це Кюніц, який заговорив до нас мовою Юрія Тарнавського.

І мимоволі хочеться викрикнути: — "Справжній Стенлі Кюніц! Прощу виступити!" І він виступає, той п'ятий, але справжній Стенлі Кюніц:

Як світло падає, то все на неї,
В її золочені хороми,
Де музика сочить крізь розум
І все кладе на розмір.

Але і в цій музиці, яка "сочить крізь розум" відгукується щось невловно знайоме; щось ніби як сльози, "в яких купаються пісні", чи сліди, які "як мокрий голос... полощуть теплими словами", чи спідниці конопляні, які "по стегнах потекли". І ви питаєте: "Який же це в біса

Кюніц? Та це ж Бойчук!" Так, це Бойчук. Але це і Кюніц. Майже в кожному перекладі Бойчука, мимо особистої стилістичної печатки, проривається незаперечний голос Кюніца.

Порівняймо, для прикладу, один оригінал з перекладом. У вірші "Open the Gates" (Відкрийте брами) Кюніц відкриває ритмом і рухом образів світ відчуження і залишености людини в безглуздому космосі:

Within the city of burning cloud,
Dragging my life behind me in a sack,
Naked I prow, scourged by the black
Temptation of the blood grown proud.

Here at the monumental door,
Carved with the curious legend of my youth,
I brandish the great bone of my death,
Beat once therewith, and beat no more.

The hinges groan: a rush of forms
Shivers my name, wrenched out of me.
I stand on the terrible threshold, and I see
The end and the beginning in each other's arms.

По тому місті, де згоряє хмара,
Я волочу в мішку життя марноване,
Повзу нагий і чорною спокуютою
Своїє крові гордої бичований.

Навпроти цих дверей могутніх,
Де символ юности моєї виритий,
Підношу кість своєї смерти —
Вдаряю раз, і вже не битиму.

Завіси стогнуть, наплив форм
Стрясає викручене з мене ймення.
Стою на чорному порозі й бачу
Початок і кінець в обіймах.

Поет досліджує цей світ глибше, ніж будь-який сучасник, за винятком хіба Беррімана і Ротке. Цей світ звучить голосінням ізольованої людини яка, мов пророк, стала віч-на-віч з існуванням. Пророки все ж таки мають видава потойбіччя. Кюніцова людина бачить у початку лише кінець. Вона ніби заперечує тезу Т. С. Еліота *

*Даючи інтерв'ю для "Contemporary Literature", Кюніц сказав: "З самого початку Ротке і я вважали школу Еліота своїм головним ворогом... Все ж таки, навіть негативно, він вплинув на мене". Останній рядок зацитованого вірша перегукується з Еліотом:

Time present and time past
Are both perhaps present in time future...

"Four Quarters"

Кюніців ритм персональний, але важко уявити, як він міг би осягти класичну форму, не засвоївши досконало традиційної англійської просодії. Апокаліптичні образи, раз-у-раз насичені онтологічним відчуттям неминучості, передані не ірегулярним ритмом — як можна було би сподіватися від поета наших днів, — а класичною стриманістю, яка весь час втихомирює чорну потвору в душі. Замість романтичного патосу "Спустошеної землі", відчувається самозречення Старого Заповіту.

Так, як Кюніц відчуває класичну просодію, Бойчук відчуває — може навіть інтуїтивно — просодію Кюніца. Аналізуючи рядки Кюніца, було б зайво рахувати наголоси в його складах. Зайво це робити і в перекладі. Така аналіза не покаже найголовнішого в його вірші — засобів, якими твориться ритм. Наголос у вірші падає не регулярно на склади — як у класичній поезії, а на слова, які природно мають найважливіше значення.

Подивімся, наприклад, на цю лінію в оригіналі: I brandish the great bone of my death. Як природно наголос падає на слова "BRANDish" "BONE", і "DEATH"! Читач чує їхній звук, не рухаючи губами. Енергія ритму поминає метроном і реєструє в свідомості читача їхнє жорстоке значення. Як неповторно звучить це й у перекладі: "підНОШУ", "КІСТЬ", "СМЕРТЬ".* Жертвуючи буквальним перекладом — "brandish" означає "махати" (загрозило, як ножем), а не "підносити" — Бойчук осягнув Кюніцеву мету.

Кюніц безперечно майстер у сучасній поезії. Це не означає, що він великий поет. Треба подивитися на його творчість з іншого боку, щоб зрозуміти цей парадокс.

Поезія Кюніца, яка була нагороджена найбільше ціненою нагородою Пуліцера ще в 1969-ім році, досі не викликала жвавої дискусії в критиці. Навіть про такого поета для "втаємничених" як Чарлз Олсон, якого академічні поети й критики щойно починають "визнавати", написано вже понад десяток докторських праць. Порівняно рідкі есеї, які появилися про твори Кюніца, — десь з пару десятків від 1958-ого року, не більше, — погоджуються на одному: Кюніц — це "поет для поетів".

Така налічка, як і всі налічки, — не комплімент. Вона означає, що Кюніц — лише майстер поетичної форми. Досягнення, звичайно, велике. Та ми знаємо з досвіду, що майстри не завжди великі поети, а великі поети не завжди майстри.

Пишучи, наприклад, про поезію Джона Донна, Сам'юел Джонсон — з перспективи неокласичної майстерності — висловив жаль, що Донна не повісили за його шорсткі рядки. Але Донн, як це визнає Кюніц, все ж

*Кожний смертний "носить кість смерті", мов одержу — свою матерію (субстанцію земного існування — тіло).

таки великий поет. Брак майстерности в його мові заступила оригінальна уява. Натомість Джона Драйден, сучасник Джонсона, за словами Т. С. Еліота "винахідник англійської мови", був великий майстер, який одначе не такий цікавий для нашої доби як поет. Добрі вчителі, на жаль, часто лишаяються лише педагогами.

У такому розумінні налички, даної Кюніцові він є передусім педагог. Його голос, хоч і вдосконалений формально, не спромігся перерізати пуповину, яка в'яже його уяву з відкриттями його попередників та сучасників. Він часто перевершує їх майстерністю. Але він боїться самотности, якої вимагають шукання і відкриття.

Захоплюючися відкриттями "нової науки", Донн дуже оригінально, як на свій час, порівняв непорівняльне:

That loving wretch that swears,
'Tis not the bodies marry, but the minds,
Which he in her angelic finds,
Would swear as justly that he hears,
In that day's rude hoarse minstrelsy, the spheres.

Відчуження в любові це не нова тема, навіть для 17-ого століття. Нове було в Донновій концепції любові як космологічної буденщини. Удосконалена гармонія плянет нагадує поетові "любовні серенади" баняків і посуду під час пошлюбної ночі — підказуючи цим, що ідеальна любов це ілюзія.* Навіть в акті статтевого кохання домінує самотність. Такі й подібні аналогії Джонсон окреслив терміном "метафізичне порівняння".

Ту ж саму тему, і в такому же "метафізичному" пляні, порушує Кюніц. Його рядки не спотикаються, як спотикаються перевантажені рядки Донна. Але попри формальну завершеність якийсь мляво і наче з другої руки звучить його голос; немов поет не щирий з читачем і просто позує перед ним, як примадонна:

My touch is on you, who are light-years gone.
We are not souls but systems, and we move
In clouds of our unknowing
like great nebulae.

Our very motives swirl and have their start
With father lion and with mother crab.

Мій дотик на тобі, відсутній на віки.
Та ми не душі, а система в русі
У хмарах незнання,
у мряці зір.

*Цікаво, як Еліот "усучаснив" мову Донна (звичайно, не без впливів Ж. Ляфорта і Т. Корб'єра):

... the evening is spread out against the sky
Like a patient etherised upon a table.
"The Love Song of J. Alfred Prufrock"

Вже наші задуми вирують і виходять
Від Діви, матері, і батька Лева.**

Під час інтерв'ю, яке провела з поетом Сінтія Дейвіс (Contemporary Literature, кн. 15, ч. 1; 1974 р.), Кюніц визнав, що Донн і Герберт — провідні поети "метафізичної школи" — мали вплив на його ранню поезію. Вчитися в попередників, звичайно, не гріх. Всі поети це роблять перед тим, як знаходять індивідуальний голос. Але, щоб стати великим поетом, все ж таки треба знайти власний голос. На мою думку, Кюніц власного голосу не знайшов. Він лише удосконалює форму до віртуозности, але продовжує йти стежкою протоптаною іншими поетами.

Не оминає Кюніц і наслідування сучасників. Правда, він не признається до цього, як признається до наслідування метафізиків. Цитую з вищезгаданого інтерв'ю:

С. Д.: Мене зацікавила рецензія Роберта Лоуелла на "Пробне дерево", бо як мені здається, він сказав, між іншим, що [ваша] нова поезія зблизилася з його поезією; зблизилася з поезією-"сповіддю".

С. К.: Я завжди був дуже суб'єктивним поетом. В цьому не сталося ніякої зміни.

С. Д.: Алеж неприховані описи автобіографічних деталей, які з'являються в вашій останній збірці загально вважаються поезією-"сповіддю".

С. К.: Сповідь це приватна справа. Більшість так званої "сповідної" поезії виглядає мені сирою річчю, що викликає ніяковість — поганим мистецтвом.

Попри такі заперечення, Лоуелл мав рацію. Кюніц скористав з їхньої приязні більше, ніж він признається. "Король ріки", наприклад, це автобіографічний вірш, який нагадує поезію з Лоуеллового "Вивчення життя". Досить прочитати Бойчукову вступну статтю до збірки "Вінок цей, небезпека", щоб зрозуміти "сповідний" характер такого вірша як "Батько і син".

Мимоволі виринає питання: чи варто було перекладати Кюніца українською мовою? Думаю, що так. Треба перекладати всіх добрих поетів. Стенлі Кюніц — добрий поет. І хоч він не обдарований талантом великого поета, його формальна віртуозність виправдує цей переклад. Я персонально вдячний впорядникові і перекладачам за їхню працю.

Віталій Кейс

**Діву Матір треба сприйняти в астрологічній, а не в християнській значенні. В оригіналі мати є сузір'я Рака. Але в українській мові Рак є чоловічого роду. Тому Бойчук замінив в перекладі сузір'я Рака сузір'ям Діви.

Український самвидав у німецькомовних публікаціях

Анна-Гая Горбач

1

Український самвидав (документи й література) стали куди пізніше доступні німецькомовному, ніж англійському чи французькому читачеві. Зусиллям української спільноти в Америці завдячуємо такі видання як "The Chornovil Papers" (Нью-Йорк, 1968); "Internationalism or Russification?" Ів. Дзюби (Лондон, 1968); "Ferment in the Ukraine" М. Бравна (Browne) (Лондон, 1971), що зуміли звернути увагу видавничих кіл на рух опору в Україні. Винятковою появою був передрук у Німеччині фрагменту щоденника Василя Симоненка в високотиражній газеті "Frankfurter Allgemeine Zeitung" влітку 1967 р. Щойно 1972 р. приніс поважні німецькомовні документації про опозицію в Радянському Союзі. Першою була книжка Корнелії Герстенмаер "Голос німих — демократичний рух у Радянському Союзі"; твір однак зосереджується на московських та ленінградських подіях, про Україну в ньому дуже мало відомостей. Куди ширше аналізує події 1960-их років в Україні Борис Левицький у своїй книжці "Politische Opposition in der Sowjetunion 1960-1972" (Мюнхен, 1972), що з'явилася високим тиражем. Левицький захопив ще арешти січня 1972 року і аналізує також і програми різних опозиційних груп у Радянському Союзі, в тому і на Україні. Його книжка містить також уривки з деяких українських самвидавних документів, наприклад, з "Заповідника Берії" Валентина Мороза. Добре опрацьована індексова частина знайомить не тільки зацікавленого читача, але й фахівця з біографічними даними відомих носіїв руху опору і допомагає зорієнтуватися в досить складній структурі правозахисного руху в Радянському Союзі. Не треба забувати, що увага німецької і загалом західної громадськості, що цікавиться суспільно-політичними процесами в СРСР куди більше скерована на Москву, тим більше, що вся інформація походить від московських кореспондентів західної преси, яким дуже рідко трапляється нагода збирати інформацію поза столицю Союзу.

1974 р. Борис Левицький видав в іншому дуже популярному видавництві працю, що аналізує думки лівої опозиції в Радянському Союзі: "Die linke Opposition in der Sowjetunion" (Гамбург, 1974). У цій

книжці він піддав докладній аналізі працю Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" і передрукував деякі уривки з неї. До речі варт згадати, що німецький переклад твору Дзюби зроблено вже кілька років тому й тільки фінансові труднощі одного соціалістичного видавництва, що закупило переклад, стали на перепоні його появи на книжковому ринку. Однак видавці твердо вірять, що здійснять свій намір познайомити ліву інтелігенцію в Німеччині з дійсним характером радянської імперії.

Левицький присвятив свою першу книжку про політичних в'язнів у Радянському Союзі членам Міжнародної Амнестії, що вже кільканадцять років стараються морально й матеріально допомагати в'язням сумління в усьому світі. Міжнародна Амнестія веде також не абияку інформативну працю. Вона, правда, не публікує самвидавні матеріали, але міжнародний секретаріат Амнестії з осідком у Лондоні широко використовує самвидав, щоб складати так звані "кейсшіт-и", — біографічні нотатки про поодиноких в'язнів, в яких подані перебіги судових справ, глo арештів, умови ув'язнення тощо. Окремі національні секції Міжнародної Амнестії дбають за те, щоб цей матеріал став приступний не тільки членам організації, але й широкій публіці, яку члени стараються зацікавити на інформативних та інших вечорах.

Варт згадати, що звітна книжка Амнестії "Політичні в'язні в Радянському Союзі", ще в листопаді 1975 р. вийшла одночасно англійською і німецькою мовами. Цей підручник для активних членів Амнестії, що спеціалізуються в радянських в'язнях, знайомить з радянським судовим правом та судовою практикою, подає докладну аналізу деяких типових політичних правопорушень, слідства, арешту, обмежених чи майже ніяких можливостей оборони, перебігів процесів тощо. Як прикладний матеріал вибрано 5 політичних в'язнів, між ними українців Леоніда Плюща та Ірину Стасів-Калинець. Книга в дальшому дуже докладно аналізує систему виправнотрудових колоній та зловживання психіатрії в Радянському Союзі. Вся вона впорядкована на базі самвидавних матеріалів "Хроніки текущих событий" і знайомить, отже, з цілою низкою українських політичних і релігійних в'язнів з початку 1970-их років, при чому названо поіменно суддів та прокурорів, що брали участь у процесах у Львові, Києві та інших українських містах. Цей дуже важливий звіт про закриті процеси в Радянському Союзі, про методи зловживання радянського судочинства і психіатрії проти політичної опозиції вийде незабаром другим доповненим накладом.

Німецька секція Міжнародної Амнестії, що начислює близько 600 активних груп, адоптувала близько 100 українських політичних і релігійних в'язнів. Крім текстів, що секція дістає з міжнародного секретаріату в Лондоні, який черпає інформацію з "Хроніки", матеріали друкуються і координаційною групою, що допомагає всім іншим групам, які опікуються радянськими в'язнями. Незалежно від цього йдуть великі старання просунути самвидавні документи до щоденної німецької преси. Велика газета "Франкфуртер рундшав" (Frankfurter

Rundschau) щомісяця друкує в рубриці "В'язень місяця" матеріал, поданий впрост з Міжнародного Секретаріату про таких трьох політичних в'язнів з різних країн світу, які перебувають в особливому важкому стані. Між "в'язнями місяця" Міжнародної Амнесії було вже немало українців: В. Чорновіл, В. Мороз, М. Осадчий, Валерій Марченко та багато інших. Групи стараються інформувати громадськість про долю свого в'язня і політичне становище в країні, де його засуджено. Вони збирають підписи для різних петицій і звернень, звертаються до радянських властей, а також до впливових політиків власної країни, яких просять про допомогу для даного в'язня сумління.

Так потрапили в німецькомовну щоденну пресу, а також на різні радіостанції і українські самвидавні матеріали, наприклад, лист Валерія Марченка до двох журналістів з Німецької Демократичної Республіки, великий фрагмент листа Йосипа Терелі до Юрія Андропова (обидва матеріали у "Frankfurter Allgemeine"), так зване Пермське інтерв'ю, в якому брало участь кілька українців з пермських таборів, лист Зіновія Антоноюка, в якому він описує свій етап на заслання і знущання в етапних тюрмах Сибіру, лист Мальви Ланди, в якому вона описує такий же етапний транспорт В. Чорновола та багато інших матеріалів. У грудні 1975 р. видано з ініціативи німецької секції Міжнародної Амнесії збірку самвидавних матеріалів, з переважною більшістю саме українських заяв, звернень та листів. Невисокий наклад — тисяча примірників — цієї брошури "Порушення людських прав в СРСР" розійшовся за кілька тижнів. Не минуло і півроку, як улітку 1976 р. видано збірку самвидавних матеріалів, до яких увійшли, крім документів згаданої брошури, ще два есеї Валентина Мороза "Заповідник Берії" та "Хроніка опору" і листи Бориса Пенсона та В'ячеслава Чорновола з мордовських таборів. В 1977 р. вийшов ще один наклад цієї збірки документів. Слід згадати, що вступ до неї написав відомий німецький есеїст Жан Америк, сам довголітній в'язень гітлерівських концентраційних таборів. Відгуки на цю збірку "Політичні в'язні в Радянському Союзі" були без винятку позитивні, рецензенти підкреслювали пізнавальну вартість документації для пізнання еманципаційних національних рухів у неросійських республіках СРСР.

2

1972 р. засновано в Швейцарії інститут "Віра в другому світі", що собі поставив за завдання дослідження питань релігії, атеїзму і прав людини в комуністичних країнах. Заініціювали цей інститут швейцарські церковні чинники, які щораз більше почали цікавитися релігійними та політичними в'язнями сумління в Радянському Союзі. Інститут почав видавати місячник "Віра в другому світі" (Glaube in der 2. Welt), в якому інформує про переслідування релігії, вірних та інакодумців в СРСР та інших комуністичних країнах. Друковано і щораз більше джерельного

самвидавного матеріалу. Видання і публікації цього інституту стали далеко відомі поза межами Швейцарії, журнал виходить кількатисячним накладом і має багато читачів і прихильників у Західній Німеччині та Австрії. Від 1974 р. не було числа, що не друкувало б і українських самвидавних документів. Хоч основна тематика інституту — стан різних християнських церков у Радянському Союзі, але й правозахисному рухові присвячено тут належне місце. В травні 1976 р. інститут підготував окреме число журналу, присвячене Україні: "Бог в Україні без цензури" (Gott in der Ukraine unzensuriert). Чималу наукову статтю "Стан церкви в Україні", якою починається це тематичне число журналу, написав канадський дослідник Богдан Боцюрків, вона була спершу надрукована італійською мовою в журналі "Russia cristiana". На підставі джерельного матеріалу тут проаналізовано становище російської православної і зліквідованої уніятської церкви в Україні та її підпільне діяння по найновіші часи. Автор приглянувся і до атеїстичної пропаганди й спроби режимного апарату неутралізувати релігійні традиції в Україні. Дослідник Юліян Бирч подав у своїй статті про євангеліків в Україні огляд життя різних євангеліцьких спільнот, зокрема групи баптистів-ініціативників, що 1961 р. відкололися від офіційно реєстрованої баптистської церкви в Радянському Союзі. На підставі самвидавних джерел він проаналізував походження активних баптистів-ініціативників, що пострадали за свою віру, і ствердив, що це в більшості українці.

З самвидавних матеріалів, що віддзеркалюють переслідування релігії в Україні, тут розміщено документи про нищення Богоявленської церкви в Житомирі, лист матерів в оборону цієї церкви, лист москвичів в обороні засудженого отця В. Романюка та інші документи. Есеїстична частина вивчена "Хронікою опору" В. Мороза та фрагментами з "Собору в риштованні" Євгена Сверстюка. І самвидавна лірика заступлена в цьому українському зошиті: "Тренос" Ігоря Калинця, вірші Мороза, Ірини Стасів-Калинець, Ірини Сенік та В. Стуса. Слід згадати, що немало цих літературних самвидавних матеріалів були передруковані в різних німецькомовних публікаціях в Швейцарії, Німеччині та Австрії, наприклад у збірці матеріалів для релігійного виховання дорослих "Кому вірити?" 1977 р. або в збірці "Самвидав — хроніка нового життя в Радянському Союзі" і т. д.

Від 1977 р. інститут "Віра в другому світі" переставив місячний журнал на тематичну програму, а інформації й джерельні матеріали подає в пресовому бюлетені "Інформаційна служба" (Informationsdienst GzW) що два тижні. Тематичні зошити журналу можуть іти куди глибше в аналізі і джерельному досліді суспільних процесів у соціалістичних та комуністичних країнах і куди краще вивнювати прогалину, що існує на цьому відтинку в дослідницькій сфері. Німецька католицька єпископська конференція замовила 1977 р. в інституті документацію про стан

католиків у Східній Європі після Гельсінкської конференції. Ця документація з'явилася в грудні 1977 р. під назвою "Свобода релігії в Східній Європі після Гельсінкської конференції — Право і дійсність — досвід католиків". Між самвидавними документами цієї документації, що ілюструють становище католиків в Україні, знаходимо судовий вирок проти грекокатолицького священика Михайла Винницького, що був засуджений саме напередодні Гельсінкської конференції, влітку 1975 р., на 5 років табору і 3 роки заслання за катехізацію дітей у Львові. Стаття "Українці-грекокатолики" знайомить читача зі станом грекокатоликів в Україні після ліквідації католицької церкви, її підпільним життям, про яке свідчать безперервні судові процеси проти католицьких духовників. Врешті документація знайомить із заснуванням Української гельсінкської групи, подаючи резюме великого меморандуму, що вийшов окремою брошурою в Швейцарії 1977 р. Швейцарська організація "Акція за самовизначення всіх народів", що видала цей меморандум німецькою мовою, постаралася, щоб він був приступний сотням німецьких та швейцарських парламентаристів. Окремою книжечкою видала ця ж організація і "Рік свободи" Левка Лук'яненка.

Інший дуже важливий для нашої проблематики зошит журналу був присвячений насильній атеїзації радянського населення. З українських самвидавних матеріалів сюди потрапив "Різдвяний лист до запеклих атеїстів" Левка Лук'яненка, в якому він закликає їх виявити більше толеранції супроти християн і з'ясовує становище православних у Чернігові, одному з найстарших центрів православ'я в Україні, де залишилася відкрита тільки ще одна церковця для всіх вірних міста. Цей лист Лук'яненка до атеїстів знайшов велике поширення не тільки німецькою мовою. Могутня католицька організація "Церква в потребі", що підтримує матеріально і морально християн у всьому світі, буде церкви, зановує школи й соціальні центри для упосліджених прошарків населення в різних країнах поза Європою, видала цей лист Лук'яненка в своєму журналі "Церква в потребі", що виходить 6-ма мовами світу.

Документація "Стань безбожником! — Примусова атеїзація населення Радянського Союзу" сперта на джерельні матеріали, її автори відомі фахівці — знавці духового життя Радянського Союзу.

Ми хотіли б назвати ще два дуже важливі для української тематики числа цього журналу: листопадовий 1978 р. та січневий 1979 р., присвячені громадським групам сприяння Гельсінкським угодам у соціалістичних країнах. Усе число за листопад 1978 р. висвітлює Гельсінкські групи в Радянському Союзі, а січневе число за 1979 р. — громадські групи в Чехо-Словаччині, Польщі, Румунії, Угорщині, Німецькій Демократичній Республіці. Для нас особливо цікавий зошит 11/78, бо він містить чимало матеріалу про Гельсінкську групу в Україні. На 8-ох сторінках великого формату тут передруковані в цілості або зреферовані різні документи Української гельсінкської групи: меморандум ч. 7 з 10. 3. 1977 р., що з'ясовує безправне становище

громадян і депутатів в Україні, з одного боку, та сваволлю бюрократії та КГБ, з другого боку. В скороченій формі передруковано другий лист Української гельсінкської групи до уряду УРСР та СРСР і країн учасниць Гельсінкської конференції, в якому група звертає увагу на стан політичних в'язнів у в'язницях, таборих та психіатричних лікарнях, далі на труднощі, на які натрапляють звільнені, коли бажають приписатися в рідних містах, нарешті на репресії, яких зазнають особи, що звертаються до Української групи по допомогу і пораду. Український матеріал кінчається зреферуванням першого "Інформативного бюлетеня" групи і зіставленням біографічних нотаток членів-засновників, з яких при появі журналу вже половина були засуджені: Лук'яненко, Маринович, Матушевич, Руденко, Тихий.

Вже згаданий пресовий бюлетень інституту, що з'являється безперебійно що два тижні, містить український самвидавний матеріал, що звітдам потрапляє в різні німецькомовні публікації, які тут важко перелічити. Широко розбудована мережа конфесійної преси в Швейцарії, Австрії та Західній Німеччині звертається до інституту по матеріяли, які віддзеркалюють стан церкви в Радянському Союзі. Через брак місця не можуть бути надруковані всі самвидавні матеріяли, що потрапляють за кордон, але майже всі важливі документи Української гельсінкської групи були надруковані в публікаціях інституту "Віра в другому світі", як і вістки про переслідування уніятів-католиків, баптистів і інших християн, вістки про закриття церков та монастирів, вирики проти українських священників та пасторів і проповідників.

3

У Швейцарії існує ще один центр, що поширює самвидав німецькою мовою: "Кураторія духової свободи" (Kuratorium Geistige Freiheit) — "швайцарський комітет для підтримки письменників та інших працівників розумової праці в тоталітарних країнах при їх змаганні до духової т свободи згідно з Хартією людських прав" — це текст з редакційно-видавничої сторінки видань цієї Кураторії. Спершу журнал Кураторії мав назву "Російський саміздат", коли звернено видавцям увагу, що матеріал, який вони друкують це переважно самвидавні документи політв'язнів з неросійських республік, назву змінено на "Саміздат". Раз на рік, а часами й двічі на рік тут з'являється збірник з самвидавними матеріялами в німецькому перекладі: листи, заяви, звернення, тексти з "Хроніки текущих событий", що ілюструють долю того чи того політичного в'язня. І в цих збірниках немало українського самвидавного матеріялу, переважно передруки з журналу "Віра в другому світі", бо збірник має зовсім інше коло читачів, він поширюється через мережу книгарень, іоді коли журнал розрахований на передплатників.

Український матеріал попадає спорадично також до журналу като-

лицького центру "Дім зустрічей" (Haus der Begegnung) (Кенігштайн біля Франкфурту); "Звідомлення і інформації" (Informationen und Berichte) орган цього центру, останніми роками почав звертати більше уваги на переслідування віри і порушення людських прав в комуністичних країнах Східної Європи.

Один з католицьких тижневиків "Дойче Тагеспост" завів навіть двосторінкову рубрику "Віра на Сході", де безперерійно друкується самвидавний матеріал релігійного і правозахисного характеру та статті, що аналізують різні аспекти життя в комуністичних країнах. Немало там уже написано і про події в Україні, багато уваги присвячено Українській гельсінкській групі та її членам, що були засуджені на довгі роки таборів та заслання.

Тільки той, хто знає інфраструктуру західного церковного життя з його різними соціальними, політичними і суспільно-науковими організаціями, що стараються закріпити вірних до виконання всіх сфер життя християнським змістом, перевиховати пасивних відвідувачів церкви на заангажованих християн з серцем, відкрим для горя і страждань братів у всьому світі, зрозуміє ту важливу роль, що її відіграє конфесійна католицька чи євангеліцька преса в західних німецькомовних країнах.

Тому зацікавлення працівників Католицької пресової агентури (КНА — Katholische Nachrichten Agentur) релігійними, соціальними і національними питаннями в різних країнах світу, в тому і в Радянському Союзі, уміння використати в нашому випадку самвидавні матеріали для інформативних статей, що знайомлять німецького читача з різними аспектами життя в СРСР, набирають все більшого значення. Бо матеріали цієї пресової агентури перебирають не тільки конфесійні газети й журнали, але й такі поважні газети як "Франкфуртер Альгемайне", а також радіопрограми.

Євангеліцький відповідник до цього католицького пресового центру, що має осідок у Бонні, це Євангеліцька пресова служба, у Франкфурті (ЕПД — Evangelischer Pressedienst). Крім інформаційного бюлетеня з актуальними вістками вона видає щотижнево солідну документацію, яка звертає увагу на різні еманіпаційні, соціальні та національні рухи в світі. Українській проблематиці присвячено досі три широкі документації: в червні 1976 р. "Людські права в Радянському Союзі на прикладі Валентина Мороза", в березні 1977 р. "Як оскаржувачі вони не знаходять суддів", та в жовтні 1977 р. "Українці покликаються на Гельсінкську угоду".

Перша згадана документація містить заяви українських та російських правозахисників в справі Валентина Мороза, що в травні 1976 р. був переведений в інститут ім. Сербського в Москві, йому тоді грозило запроторення в психлікарню. В цьому числі були передруковані й листи Пенсона й Чорновола з талановитим описом мордовських буднів, вони мали унаочнити німецькому читачеві атмосферу й доквіт-

ля, в яких відбувається "перевиховання" інакодумців у СРСР.

Друга українська документація містить судові вирoki Чорновола і Стуса. Чорновіл відтворив у саркастичному тоні "трагікомедію" свого слідства, Стус унаочнив кривосуддя політичних процесів, яке практикується супроти невігідних громадян. В збірнику ще багато інших текстів: заяви о. В. Романюка, звернення пізніше засудженого одесита Василя Барладяну до християн світу, текст московських правозахисників, що знайомлять з винятковою долею Василя Федоренка та багато інших українських текстів.

Третя документація це збірка документів Української гельсінкської групи; повний текст меморандуму, що знайомить з геноцидом над українським народом, інтерв'ю А. Г. Горбач з Людмилою Алексеевою про рух опору в Україні, відкритий лист Йосипа Терелі до Юрія Андропова, де він описує і важкі переслідування християн в різних таборах в Україні та в психіатричній тюрмі в Сичовці, далі лист Раїси Руденко в оборону засудженого Миколи Руденка, 4 листи Оксани Мешко тощо.

Документаційна серія Євангелицької пресової служби користується популярністю серед німецьких журналістів та публіцистів, вона стоїть на полях наукових інститутів та править за навчальний матеріал на семінарах мережі народних та конфесійних високих шкіл.

Існує ще один журнал, що інформує німецького читача про переслідування віри в Радянському Союзі — це "Релігія і атеїзм в СРСР". Видання це, спонзороване католицьким "Домом зустрічей", виходить спершу російською, а опісля німецькою мовами. Журнал друкує не лише релігійний самвидав, він широко знайомить також із практикою атеїстичної пропаганди, законодавством у питаннях релігії, церкви, релігійних об'єднань тощо. Український самвидав сюди потрапляє рідше, питання Української католицької церкви майже не заторкується, в центрі уваги стоїть російський патріархат, офіційна церква, російські опозиційні сили на церковному відтинку. Редакція однак не могла зігнорувати листів і заяв о. Романюка, деяких листів вірних з України, що скаржилися на закриття церков на Тернопільщині та в Кіровоградщині.

Самвидавні матеріали друкує також журнал "Погром", що поборює шовінізм, расизм і колоніалізм і бореться за людські права, еманципацію і самовизначення народів. "Погром" видає Товариство для загрозованих народів, що постало після війни в Біяфрі наприкінці 1960-их років. Редакція звернула різними зошитами увагу на дійсно загрожені народи, матеріал до українського зошита ще не зовсім підібраний, але в числі "Релігійні меншості в СРСР" присвячено немало уваги нерєєстрованим баптистам в Україні та грекокатоликам. Статтю про грекокатолицьку церкву написала відома публіцистка Корнелія Герстенмаєр, яка роками редагувала самвидавні матеріали; стаття ілюстрована уривками з "Хроніки", що інформують про переслідування українців-католиків та

клеру в Західній Україні.

Завдяки безперервній публікації українських самвидавних документів у різних німецькомовних виданнях у Швейцарії, Австрії та головне Західній Німеччині вдалося подолати той мур незнання й байдужості супроти долі України, що роками існував у цих німецькомовних країнах і довести до відома інтелектуальних кіл, що в Радянському Союзі громадяни низки неросійських республік борються за збереження своєї національної, культурної та релігійної самобутности.

4

Спроби зробити німецькомовному читачеві та слухачеві (в літературних радіопересиланнях) приступною українську самвидавну літературу сягають 1973 р., коли журнал літератури й графіки "ЦЕТ", що його редагував тоді Вольфганг Роте (який між іншим 1959 р. видав першу післявоєнну німецькомовну антологію української прози "Синій листопад"), — передрукував (жовтень) переклади віршів Миколи Воробйова, Василя Голобородька та Ігоря Калинця. В тому ж році й франкфуртське радіо присвятило українській самвидавній ліриці півгодинне пересилання — у вибір попали Голобородько, Калинець та Василь Стус. Але шойно 1975 р. вдалося видати збірку лірики Калинця, вибір з його "Підсумовуючи мовчання" під назвою "Bilanz des Schweigens". Здійснили всі ці переклади (як також і всіх самвидавних документів) Анна-Гая та Катерина Горбач.

Переклади з німецькомовної збірки Калинця передруковувалися раз-у-раз у різних журналах та виданнях, наприклад у збірці "Саміздат — нове життя в Радянському Союзі" або в журналі "Lutherische Monatshefte" — що є найповажніший форум літературної та культурної дискусії північної Німеччини. Цей журнал почав цього року передрук деяких віршів Євгена Сверстюка. Деякі переклади лірики Василя Стуса та Ірини Сенік дійшли до німецького читача і слухача через фестивалі, що відбуваються щоліта в Гамбурзі під назвою Literatrubel. Артисти гамбурзького державного театру читають зібраній публіці вірші й тексти ув'язнених поетів з цілого світу. Ці програми записує й використовує також радіо.

Літературний вечір, присвячений Василеві Стусові був улаштований у серпні 1978 р. в Дюссельдорфі, де існує група Амнесії, що роками опікувалася нашим поетом. Члени цієї групи доклали багато зусиль, щоб Стуса прийнято в члени ПЕН-Клубу, що і сталося 1978 р. На літературному вечорі прочитано реферат про важку долю нашого поета, про долю його віршів та перекладів з німецької лірики, що були знищені в мордовському таборі. Артист дюссельдорфського театру читав низку віршів поета в німецькому перекладі.

І два есеї Євгена Сверстюка дійшли до німецькомовного читача. Німецька група Амнесії, що адоптувала нашого поета, збрала гроші й

уможливила видання німецькою мовою в 1977 році: "Jewhen Swerstjuk Essays". Малярка і поетеса Сузанна Курман-Люц присвятила Сверстюкові вірш: "Ув'язнений поет пише своїм далеким друзям". У вступі поданий нарис про київських шістдесятників і атмосферу, в якій жив і творив наш талановитий критик і есеїст. З есеїв вибрано фрагменти з "Іванової молодости" і "На свято жінки". Не абияке зацікавлення збудили також листи Пенсона й Чорновола з мордовських таборів. Вони передруковувалися кілька разів у різних виданнях, а радіо Бремен присвятило 1977 р. пересилання Чорноволові, в якому читано уривки з його листів. Нарис Лук'яненка "Рік свободи", виданий окремою книжечкою в Швейцарії, знайшов немало зацікавлених читачів.

Демократичний і толерантний дух українського самвидаву при одночасному чіткому домаганні національних і загальнолюдських прав для українського народу, з одного боку, і високомистецькі якості великої частини української самвидавної літератури, з другого, забезпечили загальноукраїнській проблематиці увагу німецькомовної громадськості, яка її довгі десятиліття не добачала і не доцінювала через упередження чи брак знання. Можна б тільки побажати, щоб серед самих українців знайшлося більше охочих, які б своїм умінням та посередницькою працею допомогли українській справі бути в центрі уваги світу.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У листопадовій книжці журналу за 1979 рік на ст. 61, 19 рядок згори, повинно бути: молода лікарка В. А. Крушельницька.

У грудневій книжці журналу за 1979 рік на ст. 98 після останньої коректи у друкарні випала назва розділу "Посмішка".

На нашій не своїй землі

За повідомленням пресової агенції РАТАУ "вийшов з друку другий том Української Радянської Енциклопедії російською мовою" ("Сільські вісті" від 4 серпня м. р.). "УРЕ видається в 12 томах і є універсальним довідником, — як згадує газета, — з усіх галузей знань. [...] В другому томі міститься близько п'яти тисяч статей, у тому числі понад 1400 біографічних, більш як 1800 ілюстрацій, а також 160 карт". Вістка про появу т. 2 УРЕ російською мовою носить заголовок "Скарбниця знань", а до вичислених "скарбів" зараховано і те, що "УРЕ [...] висвітлює непорушну єдність великого Радянського Союзу, братні зв'язки українського народу з російським та іншими народами нашої багатонаціональної вітчизни".

Працівники кіностудії ім. О. Довженка і "Мосфільм" розпочали працю над створенням двосерійного фільму "Ярослав Мудрий" ("Культура і життя" від 15 липня м. р.). У вміщеній газетою розмові В. Жолдака з режисером Григорієм Коханом, пояснюється, що фільм не буде екранізацією романів П. Загребельного, а використовуватиметься лише частина матеріалу. Загребельний злагодить у співавторстві з Михайлом Вепринським сценарій для фільму.

Перший з тритомного видання творів М. Коцюбинського з в-ва "Дніпро" пішов у продаж ("Літературна Україна" від 17 липня м. р.). Том охоплює твори — оповідання та повісті, — написані в 1890-их рр. У запланованих другому й третьому томах будуть оповідання 1901-1909 рр. і повісті, оповідання, нариси, статті, вибрані листи 1910-1912 рр.

1980 року має з'явитися в журналі "Вітчизна" "Повість временних літ" у перекладі Віктора Близнеця ("Літературна Україна" від 10 серпня м. р.). Газета інформує, що Близнець, "працюючи над літописом, [...] намагався зберегти його стиль, образну систему, стислість і поетичність викладу". П. Загребельний написав передмову, а Г. Якутович здійснив графічне оформлення. "Повість временних літ" побачить світ окремою книжкою видавництва дитячої літератури "Веселка".

Видавництво "Мистецтво" випускає вже близько десяти років альбоми з серії "Скарби музеїв України" ("Культура і життя" від 21 червня м. р.). Найновіший альбом "Український музей народного декоративно-прикладного мистецтва" містить "чорно-білі та кольорові

ілюстрації, що репрезентують народну творчість, починаючи від 15 століття до наших днів". Автор вістки В. Пономарьов пояснив, що "недавно серія почала виходити в поліпшеному художньому оформленні. Зросли обсяг альбомів, кількість кольорових ілюстрацій". Дотепер з серії вийшли "Декоративний музей українського образотворчого мистецтва", "Музей російського мистецтва у Києві", "Харківський художній музей", "Одеський музей західного та східного мистецтва", "Полтавський художній музей". Цього року мають з'явитися друком сувенірні малоформатні альбоми, присвячені колекціям Севастопольського художнього і Львівського музею українського мистецтва.

На базі чотирьох документів дослідникам удалося остаточно встановити, що рід композитора Петра Чайковського ведеться з родини Чайків, які жили в селі Миколаївка на Полтавщині ("Робітничка газета" від 4 серпня м. р.). Газета подає в короткій статті такі дані: композитор народився в місті Воткінське (Удмуртська АРСР); його дід — Петро Федорович працював лікарем, закінчивши студії медицини в Київській академії (від нього пішла зміна в прізвищі з Чайки на Чайковського); прадід Федір Опанасович Чайка був виходцем з Кременчуцького повіту і в чині сотника брав участь у Полтавській битві, а його вдова, Анна, мешкала в слободі Миколаївка Омельницької сотні Миргородського полку і тому ввійшла в список людности в переписі Лівобережної України 1765-1769 рр. Село Миколаївку в Миргородському районі перейменовано 1922 р. на Фрунзівку (Глобинський р-н).

Юрій Маївський

3 життя українців у світі

Дуже позитивне висвітлення української проблеми в австрійських газетах "Ді пресе", "Вінер курір", "Зальцбургер нахріхтен", "Зальцбургер фольксгайтунг" та в католицьких тижневиках дієцезій Відня, Зальцбургу, Лінцу, Клягенфурту, Санкт-Пельтену, Фельдкірху і Айзенштадту — це заслуга Раїси Мороз, що 27 серпня 1979 р. у Фрайласінгу біля австрійського кордону дала пресконференцію для австрійських журналістів. У стислому стейтменті вона з'ясувала стан в Україні, тиск русифікації, переслідування українських патріотів, що боронять рідні мову і культуру. Під час дуже пожвавленої дискусії, що тривала три години Раїса Мороз зуміла дати вичерпні відповіді на цілу низку запитань. Одинадцять австрійських газет та австрійське радіо принесли великі статті, в яких інформували читачів про переслідування

інакодумців в СРСР, про ліквідацію Української Католицької Церкви і її підпільне життя, про русифікацію шкіл і спроби українських громадян обороняти свою культуру й мову.

Міжнародна організація Christian Solidarity International, що має свій осідок у Швейцарії, а в Австрії активну секцію, розпочала друк рубрики "В'язень місяця" (таку рубрику завела і Міжнародна Амнестія). У церковних тижневиках у травні була надрукована стаття про українця Йосипа Терелю, що перебуває в Дніпропетровській психушці за свою католицьку віру і бажання виїхати з СРСР. В жовтні "в'язнем місяця" став Левко Лук'яненко. Йому присвячена стаття "Український юрист і громадський діяч Л. Лук'яненко — життя за колючим дротом". Як нас повідомлено, статтю передрукували кільканадцять конфесійних газет, між ними і протестантські, вона дійшла до півтора мільйона читачів. У статті, що подає життєвий шлях Л. Лук'яненка, закликають читачів звертатися листами до радянського амбасадора Єфремова у Відні й до міністра зовнішніх справ Австрії та прохати звільнення Л. Лук'яненка.

Від 10-15 жовтня 1979 р. у Франкфурті-над-Майном відбувся 31-ий книжковий ярмарок, в якому взяло участь понад 5000 видавництв з усього світу. Українська книга була репрезентована кільканадцятьма виданнями з Києва, що їх привезли на ярмарок представники союзної "Международной книги". Тенденція російських працівників цієї агентури промовчувати все неросійське відома вже здавна, і, не зважаючи на протести багатьох відвідувачів, що літературу неросійських республік майже не показують, тут нічого не змінюється. Пропорція — тисячі російськомовних — кільканадцять книжок національними мовами залишається роками та сама. Навіть деяких українських письменників привезено тільки в російському перекладі.

А.-Г. Г.

На відзначення Року Дитини (1979) Український музей у Нью-Йорку zorganizував дитячу виставку (13 жовтня — 18 листопада 1979 р.).

Більшість експонатів виставки походили з Українського музею новітнього мистецтва в Чикаго, де літом цього року відбувався спеціальний курс для дітей, а опісля як завершення його — виставка праць. Курс і виставку, що мали міську допомогу, zorganizували пані Л. Коверко і Л. Маркевич. Але і невелика група дітей з Нью-Йорку, Філяделфії та околиці, що бере участь у виставці, ніяк не стоїть позаду інших. Наймолодший учасник виставки мав п'ять років, найстарші чотирнадцять.

Розпізнаючи прізвища молоденьких учасників завважуємо, що це здебільша діти мистецьки обдарованих батьків, — отже, можна думати

про спадкоємство талантів, але також про родинну атмосферу, що дає поштовх до творчості.

В цілості розміщення і зміст виставки були на високому рівні, експонати — прегарні в малюнку, в різьбі чи в майструванні. Виставку доповнювали два зразки телевізійної програми з Торонто "У тітки Квітки", які не могли не захопити як малого так і великого глядача. Крім того, суботами відбувалися в музеї лекції рисунку для дітей, які вів Д. Мірецький. Ці лекції і телевізійна програма — це дарунок Українського музею нашим дітям.

О. К.

■

На запрошення наукових організацій Китайської Народної Республіки в Китаї 6-28 травня м. р. перебувала делегація трьох українських науковців — П. Потічний, Б. Боцюрків та Б. Левицький — ("Християнський голос", Мюнхен, від 17 червня). Левицький, автор ряду праць про політичні й суспільні проблеми СРСР, у розмові з М. Федоровичем, працівником радіо "Свобода", повідомив, як згадує газета, про видання китайською мовою книжок. П. Шелеста "Україно моя радянська" й І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Книжку Дзюби видано 1972 р., користуючися другим англійським виданням (Лондон), а книжка Шелеста в перекладі з українського оригіналу Видавництва політичної літератури (Київ, 1970) з'явилася 1974 року. Пояснюючи причину появи книжки Шелеста, Левицький сказав, що "китайським спеціалістам радянських справ була відома справжня причина падіння Шелеста. [...] Їм відомі були розбіжності між Шелестом і керівниками СРСР, зокрема Брежнєвим, поважні розбіжності, які стосувалися, насамперед, [до] радянської національної політики на Україні".

■

Минулорічні нагороди імени Іванни Лаврук із Стожицьких присуджено Петрові Потічному, професорові відділу політичних наук в Університеті ім. МакМастера в Гамілтоні (Канада) за діяльність у напрямі зближення і співпраці українського й польського народів, зокрема за зорганізування великої наукової конференції, присвяченої польсько-українським взаєминам, що відбулася в жовтні 1977 року в Університеті ім. МакМастера за участю науковців і журналістів з різних країн; та Ігнатієві Макаручюкові, єпископові-ординарію Перемиської дієцезії, в якій живе найбільше українців-католиків Польщі — за постійну й повну посвяту опіку над вірними греко-католицького обряду і за рятування українських церков для Католицької Церкви.

Проф. Потічному надано нагороду в сумі 500 кан. дол., а єпископові Макаручюкові 1000.

Вручення нагород відбулось через Фундацію ім. Адама Міцкевіча в Торонто.

Нагорода ім. Іванни Лаврук в сумі 1500 кан. дол. призначається для осіб, які мають заслуги для ідеї польсько-українського зближення і буде виплачувана що три роки в травні. Уфундував її на вшанування пам'яті Іванни Лаврук її син Богдан Лаврук 1976 року (3425 Stanley St., Apt. 405, Montreal. P. O. H3A 152. Canada).

У 1976 році нагороду одержали Вадим Лесич за антологію польської поезії українською мовою, Юзеф Лободовський за публіцистичну й письменницьку творчість, пройняту ідеєю польсько-українського зближення і Юліюш Мерошевський за публіцистичну творчість, присвячену проблемам зближення обох народів.

Ю. М.

3 міжнародної хроніки

Члени Американської гельсінкської групи (Helsinki Watch Committee) оприлюднили свій лист від 9 серпня м. р., адресований першому секретареві КПУ В. Щербицькому, в обороні ув'язнених Василя і Петра Січків, членів Української групи. У листі говориться, що "їхня ув'язнення — це пряме нехтування Заключного акту в Гельсінках про 'право кожної особи бути обізнаним на своїх правах і користуватися ними'". Лист підписали Роберт Л. Бернштайн, голова, і Орвіл Г. Шел, заступник голови.

29 серпня газета "Нью-Йорк таймс" принесла докладне повідомлення про те, що уряд СРСР скасував візу Бернштайна на в'їзд до Москви. Він як голова американського видавництва "Random House" мав брати участь у другому Міжнародному книжковому ярмарку. Здогадуються, подає газета, що причиною заборони в'їзду до Москви стало те, що він головує в Американській гельсінкській групі, де місце заступника має Шел, який репрезентував О. Годунова в триденних переговорах у справі затриманої в Нью-Йорку на радянському літаку танцюристки балету Великого театру — Л. Годунової.

Звітуючи про відкриття і перебіг Московського ярмарку, ця ж газета від 4 до 6 вересня подавала назви книжок, які радянський уряд сконфіскував американським видавцям. О. Гофман, голова Асоціації американських видавців, заявив у Москві на пресовій конференції 5 вересня, що його землякам-видавцям треба буде вирішити — чи можлива буде їхня участь у дальших книжкових ярмарках у СРСР, якщо уряд країни не zapewнить вільний доступ усім на виставку та не буде обмежувати показу книжок.

■

З нагоди четвертих роковин з дня підписання Гельсінкських угод, члени Московської і Американської груп сприяння виконанню Гельсінкських угод установили телефонний контакт Нью-Йорк —

Москва впродовж 50 секунд 31 червня м. р. ("Нью-Йорк таймс" від 1 серпня). З приводу роковин і розмови відбулася пресова конференція в Нью-Йорку, на якій Людмила Алексєєва, О. Гінзбург, П. Григоренко і пастор Г. Вінс закликали до творення неурядових Гельсінкських груп у всіх країнах, уряди яких підписали угоди. Мета груп — тримати контакт між членами груп "для допомоги всім у різних країнах скоординувати заходи в обороні людських прав у цілому світі". Гінзбург вимагав не забувати про ув'язнених членів Гельсінкських груп, Григоренко як офіційний речник на Заході Української групи навітлив долю українських членів правозахисного руху, а пастор Вінс навів приклади зростання переслідувань баптистів у СРСР.

Нещодавно Центр дослідження в'язниць, психіатричних в'язниць і концентраційних таборів СРСР, яким завідує в Ізраїлі колишній політичний в'язень А. Шифрін оприлюднив з нагоди визначеного ООН Міжнародного Року Дитини свідчення свідків про життя жінок і дітей у концентраційних таборах і колоніях у СРСР з поданням місцевостей. За свідченням Аделі Шерман, жінок ув'язнюють не тільки за кримінальні вчинки, але й за ісповідування віри, "за участь в українському та інших визвольних рухах або, як у моєму випадку, за бажання емігрувати до Ізраїля".

Газета "Лянтерн" (Брюссель, від 6 липня м. р.) вмістила звіт з пресконференції в Тель-Авіві, на якій Шерман разом зі своєю 9-річною дочкою Ларисою свідчили про концтабори для жінок і дітей в СРСР. Газета "Монд" (Париж, від 8/9 липня), користуючися повідомленням пресагенції АФП, вмістила реакцію на свідчення Шерман радянської пресагенції ТАРС словами Ю. Сергєєва, в якій він назвав твердження центру "потворною вигадкою, гідною пропаганди Третього райху". У вісті "Монд" інформує також про намір Шифріна видати "книжку-довідник про табори та про радянських в'язнів" з нагоди Олімпійських ігор у Москві 1980 р.

Норвезька газета "Моргенбладет" запровадила спеціальну шпальту "В'язень сумління". 4 липня 1979 вона була присвячена Йосипові Терелі, а 12 липня — Михайлові Осадчому. 10 серпня газета знов повернулася до переслідувань Терелі, вмістивши статтю Б'єрна Бреймера. На сторінках газети розгорнулася дискусія між Миколою Радейком (26 червня, 17 липня і 29 серпня) і Бернтом Ейдсвіком (9 і 26 липня) про проблему незалежності народів СРСР і зокрема України і, в зв'язку з цим, про демократичний чи антидемократичний характер програми та дій російської політичної організації НТС (Народно-трудова союз).

Ю. М.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Олександр Смотрич*: В'язанка барвистих віршів.
8 *Валентина Федоренко*: Париж — Лондон — Монтевідео.
24 *Ігор Померанцев*: Кілька думок про катарсис.
40 *Сільвія Плат*: Тюльпани. Вівці в мряці. Переклала *Марта Тарнавська*.
43 *Юрій Лавріненко*: На Новому Афоні.
61 *Богдан Бойчук*: Два штрихи.
67 *Ізраїль Клейнер*: Карбувальник з України Лев Сегал. Інтерв'ю з мистцем.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 73 *Валеріян Ревуцький*: Після Бабиного похорону.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 77 *Всеволод Ісайв*: Міграція до міст, суспільні зміни і рух опору на Україні.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 86 *Анатоль Камінський*: Яка орієнтація?

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 93 *Марта Богачевська*: Передумова наукових товариств — наука.
102 *Богдан Кордюк*: Що діється в Радіо "Свобода"?

ЖИТТЯ В РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО

- 110 *Віра Вовк*: Лист.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 116 *Роман Ільницький*: Спогади Івана Кедрина.
122 *Віталій Кейс*: Майстер сучасної поезії.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 128 *Анна-Гая Горбач*: Український самвидав у німецькомовних публікаціях.
137 Просимо виправити.
138 *Юрій Маївський*: На нашій не своїй землі.
139 *А.-Г. Г., О. К., Ю. М.*: 3 життя українців у світі.
142 *Ю. М.*: 3 міжнародної хроніки.

Адреси наших представників

- Австралія:* Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:* Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:* Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:* G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:* Nina Ilytzykj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:* G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:* Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon
- Швеція:* Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1980 рік

	одно число:	річно:
Австралія	2.75	26. — дол.
Австралія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	1.500. —	15.000. — пез.
Бельгія	100. —	1.000. — б. фр.
Бразилія	10. —	100. — н. круз.
Венесуеля	3.25	30. — ам. дол.
Голляндія	6.—	60. — гул.
Ізраїль	10. —	100. — із. ф.
Канада	3.25	30. — ам. дол.
Німеччина	5.—	50. — н. м.
США	3.25	30. — ам. дол.
Франція	12.—	120. — ф. фр.
Швайцарія	5.—	50. — ш. фр.
Швеція	12.—	120. — к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19*

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457*

Postscheckkonto *PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

У ближчих числах "Сучасности" заплановано вмістити серед іншого такі матеріяли:

— нові поезії Наталі Лівницької-Холодної, Ігоря Качуровського та Юрія Коломийця,

— "Брегель з Манітоби", кіносценарій Леоніда і Лариси Олексійчуків,

— "Магія Косинчиного слова" Докії Гуменної,

— "Наумик і сатана" Емми Андіївської,

— "Коротка розмова телефоном" Богдана Бойчука,

— "Якби я була павою" Віри Вовк,

— "Гамлет проти Сталіна", спогади Івана Майстренка,

— статтю Л. Плюща "Конституція нової кляси",

— статтю Алана Скеда "Шотландський націоналізм",

— статтю Г. Грабовича "По дорозі в літературу",

— статтю Г. Костюка "... що вгору йде...",

— статтю Валентини Маркаде "Український внесок до авангардного мистецтва ХХ ст.",

— статтю С. Процюка "Академик Петро Капіца",

— "Життя в Торонто" Ліди Палій.

Готується спеціальне число "Сучасности", присвячене проблемам українського робітництва в минулому й тепер.

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора
— Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви. Ціна: 4.- дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N.Y. 10001
USA